

Bulgaria – Serbia IPA Cross-border Programme

ID No: 2007CB16IPO006-2011-2-243

Study on the key natural assets and cultural heritage in Montana and Pirot municipalities

Belgrade / Pirot, September 12th 2014

Study prepared by:

Society for promotion of traditional Culture „Source“

Authors:

Maša Vukanović, PhD

Maja Todorović, MA

Тази публикация е направена с подкрепата на Европейския съюз, чрез

Програмата за трансгранично сътрудничество CCI No 2007CB16IPO006. Съдържанието на

публикацията е отговорност единствено на Дом културе Пирот и по никакъв

начин не трябва да се възприема като израз на становището на Европейския съюз или на Управляващия орган на Програмата.

Съдържание:

Въведение: план и концепция на наследството.....	
Географско местоположение, население, история, населено място, икономика, социален живот.....	
Stakeholders.....	
Културно наследство.....	
Контекстуален анализ на наследството на Монтана и Пирот, с цел да се създаде съвместна програма за опазване и поддръжка на културното и историческо наследство в трансграничния регион.....	
Заключение	
Библиография.....	

Въведение: Понятието и концепцията за наследство

Понятието на наследството е многоаспектно и сложно. Наследството може да се разглежда в културно-антропологическия смисъл на думата, като наследство на човечеството. На наследството принадлежи не само натуралното и оригиналното от човека създаденото културно, но също така и това, което е оформено чрез взаимодействието на културата и природата като цяло. (Цифрич 2010). Разбирането на понятието наследство през времето се промени, което повлия на броя на дефинициите, които определят понятието.

ЮНЕСКО, като референтна институция в областта на наследството, чиито документи се считат като международна правна основа за защита на съхраняваните елементи от миналото, в страни по целия свят, в Конвенцията за опазване на световното културно и природно наследство от 1972 година даде една от най-цитираните определения на културното наследство: "културното наследство се отнася до паметници, групи от сгради и обекти, които имат историческа, естетическа, археологическа, научна или антропологична стойност." Има три основни компонента при определянето на културното наследство: паметници (архитектурни произведения, монументални скулптури или картини, елементи или структури с археологически характер, надписи, пещерни жилища или комбинация от форми, които са от изключително световно значение от гледна точка на историята, изкуството или науката) групи от сгради (групи от отделни или свързани сгради, които поради архитектурата си, тяхната хомогенност или тяхното място в пейзажа, са от изключително световно значение от гледна точка на историята, изкуството или науката) места (произведения на хората или комбинирани произведения на природата и хората, както и области, включително археологически места, които са от голяма стойност от историческа, естетическа, етноложка и антропологична гледна точка) (ЮНЕСКО 1972). Тази прагматична дефиниция има холистичен подход по отношение на интегрирането на природното и културното наследство. С течение на времето, концепцията за определяне на ЮНЕСКО се разшири чрез включването на нови категории за нематериално културно наследство. От решаващо значение обаче е включването на нематериалното културно наследство, чрез приемането на *Конвенцията за опазване на нематериалното културно наследство* от страна на Общото събрание на ЮНЕСКО през 2003 година. Нематериалното наследство е широко дефинирано

и включва: устни традиции и изрази, особено езика, сценичните изкуства, социалните практики, ритуалите и празничните събития, знания и практики, засягащи природата и вселената, традиционните занаяти (UNESCO 2003).

Промените в теоретичния дискурс на наследството, както и ключовите процеси (техническо-технологически и социално-икономически) в края на XX век повлияха на промяната в политиката на наследство. Концепцията за защита и грижа на културните ценности е била заменена с нов подход към управлението на наследство, което не функционира изолирано, а развива се в контекста на околната среда, в контекста на социално - икономическото развитие, както и в контекста на градското планиране и строителство. По този начин, елементи на наследството не се наблюдават повече като обекти за изследване на миналото, но с потенциал за развитие на общността. (Willems, 1998). В този смисъл идва до разширяването на критериите за оценка на наследството, и днес вече приоритетите за оценка на наследството са преместени към социалните и икономически стойности.

Днес културното наследство има важно място в стратегията на европейската интеграция. Редица стратегически документи, в различен контекст, са включили културното наследство като обект на програми за международно сътрудничество. Европейските политики и принципи в областта на културното наследство се уреждат от тематични конвенции, декларации и препоръки, най-вече от Съвета на Европа и ЮНЕСКО. *Рамковата конвенция на Съвета на Европа за стойността на културното наследство за обществото* (известна също като *Фаро конвенция*) от 2007 година, се счита като реформска, защото е обрат в разбирането на ролята на културното наследство, предсказвайки инструменти за повишаване на осведомеността относно нейната стойност и значение. Тази реформска конвенция предлага нова визия, роля и начин на действие в опазването на културното наследство, което се третира като ресурс за устойчиво развитие на обществото. Тя подчерта, социалния аспект, поставяйки категорията на обществото в заглавието на конвенцията. Фаро конвенцията направи още една крачка напред и предложи културното наследство като платформа за межкултурен диалог.

Развитието на информираността на стойностите на използването на наследството в съвременен контекст, насърчиха тенденциите за неговата икономическа оценка и едно от най-често срещаните форми на туристическа валоризация на културното наследство, с което елементите на наследството осигуряват източници на приходи за опазване и по-добър обществен достъп и комуникация с посетителите. Досега се оказва като най-ефективен начин за създаване на грижа за наследство и повишаване на осведомеността за стойността си чрез икономическа оценка, поставяне във функция на подобряване на туристическите предложения (Йеленчич, 2010). Когато обществото разбира, че културните паметници могат да бъдат генератор на приходи, бързо нараства и

необходимостта от техното опазване и необходимостта от дългосрочно управление, което се осъществява чрез културна политика и политиките в туристическата индустрия.

Обаче, все по-голямото изтъкване на културното наследство като източник на икономическо развитие може да бъде вредно, ако неговите икономически измерения благоприятстват по отношение на културните ценности и други функции, които наследство има за общността и обществото като цяло. Този факт показва принципа на оптималността на използването и комерсиализацията, и в този смисъл моделът на устойчиво развитие разглежда като най-подходящо и от гледна точка на управлението на наследството, като се има предвид факта, че в рамките на това не взема само настоящата икономическа стойност, но също така стойности, свързани с редица поколения, то ест при съществуващите икономически взема предвид и културните параметри.

Защита на наследството

Защита на наследството включва научни изследвания, проучвания, документиране, съхраняване, правно и техническо (физическо) опазване, представяне (презентация), използване, управление. Целта на защитата е запазването и укрепването на ценностите на културното наследство, както и създаването на условия, които се предават на бъдещите поколения¹. Устойчивата политиката за защита не трябва да се основава единствено на техническите процедури за опазване, но трябва също така да включва и оценка на неговата употребна стойност. Съвременната концепция за защита означава, че в историческите зони и в културните паметрници не е достатъчно да се запазят само сградите, но трябва да има възможност да се развиват тези области, с критерия, че важните характеристики на областите да се запазят. Поради тази причина, от съществено значение е определяне на границите на промените, то ест да се постигне хармонизация на изискванията за опазване и цели на урбанистичното планиране (Ротер-Благоевич, Николич, 2008).

Съвременното общество препознава и признава, че природното и културното наследство е нашата околна среда, че е основна и неразделна част от човечеството, и че е необходимо да се съчетат комбинирана и паралелна работа, та да се даде възможност на съвместното им съхраняване. Този подход доведе до интегративна концепция за опазване на културното наследство, обща, уникална

---

¹ Вижте интернет страницата на Националния съвет за култура на Република Сърбия: www.nsk.gov.rs/doc/zakljucci/O%20stanju%20u%20oblasti%20zastite%20kulturnog%20nasledja

грижа за природното и културното наследство. Интегративната грижа е част от общата рамка за устойчиво развитие, която се състои от балансирано икономическо развитие, социално равновесие и опазване на околната среда и културното наследство.

Тъй като дългогодишния изключителен top down подход за защита се оказва неустойчив, днес и на международно равнище се насърчват партиципативни подходи, които включват участието на различни участници в системата на опазване на наследството. Имайки в предвид това, че наследството може да се възприема и да се използва по различни начини, и че има повече различни "производители" на творци (публичен/частен сектор, формални/неформални производители) днес и на нивото на международните политики се насърчават идеи за създаване на т.нар. херитолошка общност, то ест създаване на мрежа на всички заинтересовани страни (от часни лица до институции) в системата на наследството (Сречкович, 2012). Принципът, който се основава на активната роля на местните общности, особено се насърчава чрез ЮНЕСКО Конвенцията на за нематериалното културно наследство, в която се посочва, че общностите играят ключова роля в идентифицирането, опазването и използването на културното наследство (UNESCO 2003).

Областта на опазването на културното наследство в Сърбия се регулира от *Закона за културните имоти* (Държавен вестник на Република Сърбия 72/94). Република Сърбия е подписала основните международни конвенции, които регулират областта на опазването на културното наследство, но само част от тях са ратифицирани от Народното събрание, което представлява предпоставка за влизането им в сила. Ратифицирани са *Конвенцията за защита на архитектурното наследство на Европа* (Гранада, 1985), в сила от 2001 година насам; *Европейската конвенция за защита на археологически обекти* (Ла Валета 1992), в сила от март 2010 година. Подписани са и *Европейската конвенция за пейзажите* (Фиренца 2000) и *Faro конвенция* (2007)

Областта на опазването на природата в Сърбия нормативно е регламентирана от *Закона за защита на природата* (Държавен вестник на Република Сърбия № 36/09 и 88/2010), който урежда защитата и опазването на природата, биологичното, геоложкото и пейзажното разнообразие. За нормативна уредба в тази област са значителни и други актове, които пряко или косвено са свързани с природата и природните ресурси. Чрез хармонизирането на правните разпоредби в областта на опазването на околната среда и природата с Европейския съюз, което е в ход, в областта на опазването на околната среда и природата, вземат се предвид и се прилагат европейските и международни стандарти. Също така за подобряването и хармонизирането на защита на природата допринася и изпълнението на разпоредбите и принципите на международните конвенции, които страната ни е подписала.

Управление на наследството

Управлението на културното наследство се определя като технически процес на управление и използване на материалната култура, който се регулира от закона, от професионалната етика и обществената политика (Hall и McArthur 1996). Основните принципи на управление на културното наследство са определени от Венецианската харта и Конвенцията за опазване на световното културно и природно наследство, управлението на археологическото наследство нарочно се обработва в Малтийски конвенция от 1992 година. Принципите се отнасят до предоставянето на система за правна защита, създаването на интегрирана защита, съвпадение на потребностите на археологията и устройствените планове, осигуряване на финансова подкрепа за научни изследвания, събиране и разпространение на археологически информация, както и предотвратяване на незаконен трафик на елементи на археологическото наследство. Специално внимание е отделено на развитието на комуникация с всички заинтересовани страни, за да се повиши осведомеността сред обществеността, особено за развитието и задоволяването на различните нужди, включително и нуждите на туристите, всичко в съответствие с принципите на устойчивото развитие.

Управлението на наследството може да се разбира като система, която съчетава мулти-дисциплинарни практики и генерира различни политики, с цел увеличаване на устойчивото развитие. В последните 200 години е провеждана непрекъсната промяна на терминологията, на идеите и стратегиите, които са водили физически лица и групи в управлението на наследство като значителна част от културния капитал. От началото на деветнадесети век до 60-те години на двадесети век валидна парадигма бе опазването, първоначалните усилия в опазването на наследството, от 60-те до 80-те години на сцената се намира конзервацията, то ест системната грижа за наследството, а до края на XX век мястото завзема интеграцията и управлението на наследството в строгия смисъл на думата, което предполага включването на наследството във всички аспекти на живота (du Cros 2007).

Географическо положение, население, история, населено място, икономика, обществен живот

Монтана

Окръгът Монтана се намира в централната част на Северозападна България; обща площ от 3635 км², което е 3,2 % от общата територия на България. Северната граница на тази област е река Дунав, която представлява държавната граница с Румъния. Граничи със Сърбия, а на юг е обграден от северните склонове на Стара планина. На запад е Видин, на изток област Враца, а на юг София. Тази област е разделена на 11 административни общини: Берковица, Бойчиновци, Брусарци, Якимово, Вълчедръм, Георги Дамяново, Лом, Медкожец, Монтана, Чипровци и Якимово. За своето културно и природно наследство специално се изтъкват общините Берковица, Монтана и Якимово. В Монтана, според преброяването от 2011 година, живеят 148,098 жители². След като се преселват на тази територия славяните дават на града име Кутловица, което се ползвало до края на XX век, когато, опитвайки се да променят позицията на областта по отношение на краха на социализма, градските власти решават да сменят името на града в Монтана на базата на бившето римско име.

---

² Вижте страницата на Българското националното бюро по статистика <http://www.nsi.bg/en#cont>

Пирот

Географският район, който включва община Пирот правят Пиротско поле и хълмисто - планински части, които до голяма степен го оградят. Главно става дума за Стара планина, която се простира на север и на изток, и чиито клонове на юг продължават към клоновете на Сува планина, следователно очертавайки Пиротското поле. Паралелно до билото на Стара планината, на юго-изток, се намира планинската верига Видлич. Между Видлич и Стара планина е разположена областта Висок, която може да се разглежда като отделна единица, в местни рамки разделена на Горен, Среден и Долен Висок. В югоизточната страна Пиротското поле продължава в Димитровградската котловина.

Пиротското поле с всичко, което се намира в него - обработваема земя, вода, комуникации, промишленост и занаядчийство, представлява основния животен потенциал на края. (Йованович и Джорджевич 1977). В ниската равнина на Пиротското поле се намира Пирот, главният градски център на района, който включва общините Пирот, Димитровград, Бела Паланка и Бабушница. Въпреки че обхваща сравнително голяма площ от 2 761 км², което го прави третият по големина град в Сърбия, окръг Пирот, когато се има предвид броя на жителите, е на предпоследно място между окръзите в Сърбия. Според преброяването от 2011 година в него живеят 92 277 жители, от които брой в община Пирот живеят 57 911 жители³. В сравнение с 2002 година броят на населението на областно ниво е намалял с 13.377 души, докато в община Пирот населението е намалено с 5.880 души.

---

³ Вижте страницата на Републиканския институт за статистика
http://media.popis2011.stat.rs/2011/prvi_rezultati.pdf

Произходът на населението и исторически данни

Историческото развитие на Пирот и неговата околност се определя от разположението му на основната пътна артерия, която свързва Европа и Малка Азия. През римската епоха, пътят е бил известен като *Via militaris*, а през Средновековието е наречен Цариградски друм. Днес пътят е известен като E80 и е част от европейски коридор X.

В топонимичната теория (виж: Й. Чирич 1972) името Пирот е свързано с гръцката дума *pyr* (която означава "огън"). Въпреки това, най-често тълкуването е, че името Пирот е всъщност славянска версия на латинската *Turres*, както се наричал римския *manasio* на мястото на днешния град Пирот.

След разпадането на Римското царство и разделянето му на Източно и Западно, Пирот става част от Византийската империя.

С началото на XI век и въз основа на немската картографска литературата, публикувана в края на XIX век, може да се види, че целият Нишавския район включително зоната около Ерма и Гинска (извор на Нишава) е принадлежал на средновековната сръбска държава.

През XIII век Пиротския край попадна под българска власт, която е продължила и през XIV век. При преразпределението на феодалната власт 1371, като следствие на битката на река Марица, като управители на пиротския край се появиха синовете на деспот Деян: Деспот Йован и брат му Константин Драгаш. Репутацията на семейство Драгаш потвърждава факта, че дъщерята на Константин Драгаш, Йелена, е била омъжена за византийския император Мануил II Палеолог.

Около 1455 Пиротския край попадна под османско владичество, продължило през следващите 422 години. В турската империя, административно, Пирот е част от Румелия, а в турските източници се наричат *Шар-кой*.

Населените места и жилищната политика

Община Пирот се състои от град Пирот и 71 село, шест от които са крайградски и 65 селски. Разглеждайки старостта на населените места в Горно Понишавје и Лужница, използвайки и данни от турските тефтери (бележки и писания от преброявания, особено в периода от средата на XV век, приключващо до първото десетилетие на XVII век), Чирич (1977) заключава, че в населените места в региона Пирот, със само няколко изключения, имената на селата са същи като днес, или с малки и лесно разпознаваеми промяни. С по-млад произход със сигурност са така наречени чивчийските села появили се едва през XVIII и в началото на XIX век. (Стойкович, 2010: 25)

По вид, всички села са компактни, построени без ред или план, повече глутнически, селата изглеждат кръгли. Всичко е подчинено на функционалността, а естетическите елементи са игнорирани. Едва наскоро, в селата близо до града, къщите се строят по протежение на пътя и въвежда се някакъв ред в изграждането им. Селата са разделени на части или махали, а те могат да бъдат разделени от реки, потоци, скали, оврази и така нататък.

Народното строителство на пиротския край тясно е свързано с строителството на съседните области, и в сравнение с традиционната архитектура на Източна Сърбия не разполага с никакви особени характеристики нито в употребата на строителните материали нито в проектирането на къщата, а съдържа и някои специфични елементи от местен характер.

По отношение на вида на къщата, известна като "моравски", който се явява и в другите части на Сърбия в средата на XIX век, спецификата на Пиротския тип е огнището или "комина"⁴ и верандата. В по-късните форми верандата е подвоена в две части: едната е останала към почвата и запазва функцията на защита на достъпа до къщата. Втората част на верандата се издига и се нарича "доксат", който в тази област наричат още и "къошка" или "кревет". "Къошката служи като помещение за ежедневието, особено през лятото, когато там хората почивали и спяли през нощта" (Родич 2010: 120).

Родич посочи един интересен феномен "че в селата с компактен тип при къщите стара кройка може да се срещнат две огнища и две входни врати, което показва някога развит семеен живот. В такива къщи обикновено пребивават братя. Наричат се "къщи с два дима" (Родич 2010: 122).

---

⁴ Има квадратна основа и широк е, особено в долната част, а в горната част е тесен и прилича на пресечена четиристенна пирамида. За защита от вятър, дъжд и сняг, покрит е с наклонена покривка от керемиди или плочи

В началото на XX век, вместо бондручари "чатмари" строят се къщи "кованици". Затова защото дървения скелет се попълва с кал смесен с плява или "тугла" (кирпич), такива къщи в района на Пирот се наричат "туглари" или "кирпичари". В Пиротската версия, с цел фасадите колкото повече да приличат на градски, което е резултат от движението на населението, украсявани са били с различни приложения. Декорациите са разпоредени на видими части на къщата, над вратата и прозорците, а орнаментите са растителни и геометрични. Тези къщи са боядисани в жълто, зелено и сиво.

Следвият вид селска къща, развива се през тридесетте и четиридесетте години на XX век. Тя обикновено е с асиметрична форма, с веранда и островърх покрив, в народа известна като къщата на "ге" (на кирилица) на "глагол" или "дюнгерска къща." След Втората световна война, тя е била образец в строителство, който се имитира и иска да се достигне, защото при селското население тя символизира чувство на постижение на градска къщи.

След освобождението от турците Пирот започва да се оформя като урбанизирана среда, седалище на окръга пръсединен на Княжество Сърбия. Въпреки това, той е днес град главно ориенталски вид и проста структура. Състои от две части, свързани с един по-голям мост - Пазар и Тиябара. Основната транспортна посока Ниш - Димитровград почти докосва градската зона и образува днешната главна улица Сръбските владетели (Српских владара). Чрез Тиябара, на северозапад, минава друга магистрала за Княжевац. Другите пътища берилевски, крупъшки чрез Тиябара или пътя за Присян на юг, от Пазар, само са от местно значение. Към основната транспортна схема прибавена е мрежата на жилищни улици.

Анализайки градската тъкан на Пирот Крунич пише: "Колкото и да е, на пръв поглед, целата тази схема изглежда непланирана и хаотична, тъй като с

формата си със сигурност е неправилна, но най-простият анализ показва, че от тази нередност и хаотична рандомизация, едно рафинирано, съзнателно желание, да се отделиш, изолираш в дома си, и от улицата, и от съседите си в мир, за да се насладиш на интимността на семейния си живот. Тази изолация на жилищните площи от трафика и о преминаването днес е съзнателно поставен идеал на съвременната урбанизация. (...) Месоположението на сградите се определя от закона на ориентацията "(Крунич 1977: 235).

Основния прототип на старата къща в Пирот е със симетричен чертеж на основата и се състои от входна централна ниша, със или без изпъкната веранда, която е обвързана с централно входно антре наречено "ижа". От двете страни на ижата са подредени стаите в къщата. В последния етап от развитието на типа, къщата става двуетажна.

Структурата на градската тъкан е започнала да се променя, след като Пирот се освободи от турското робство. "Сградите като че ли започват да получат нови дрехи. Разбира се, тази външна промяна е структурен характер: в начина на изграждане. Традиционната бондручна структура: дървена конструкция, изпълнена с кирпич, заменя се със солидни стени от тухли. (...) структурата на сградата е била променена и лицето започва да се трансформира, в съответствие с европейските образци "(Крунич 1977: 245-246).

За промените във външния вид на града значително е допринесъл и факта, че в последните десетилетия на XIX век Пирот се превърна в икономически център на района. Населението се занимавало с земеделие, животновъдство, лозарство и воденичарство. Особено се развива търговията и занаядчийство, които се превръщат в доминиращи занятия на градското, а след това (особено когато става въпрос за занаятите) и на селското население.

Земеделие

Когато става сума за земеделието, най-вече е отглеждана пшеница (най-важно жито в храненето на населението) и царевича (на второ място по приоритет), докато ръжта, ечемика и овеса са били по-малко застъпени. Растителни култури като планински картофи, праз, чушки, домати, бяла ряпа и зеле, ряпа, краставица, чесън, бял боб, цветен боб и зелен фасул, имат по-нисък добив.

Овощарството е имало малко икономическо значение и в общи линии е второстепенна дейност. Преобладаващата е сливата. Лозарството е особено развито в селата Голям и Малък Суводол, въпреки че гроздето се отглеждало и в други села. От гроздето е правено известното пиротско вино "без капак вода, когато го налееш в огъня гори като спирт" (Чирич Д. 1972: 221).

Планинските райони на Пиротския край, както споменахме в началото, много са подходящи за скотовъдство. Отглеждат се овце, говеда, кози, коне и малко магарета. Според преброяването от 15. 01. 1950 година "в Гостуша и Дойкинци записано [е], че е имало общо 11 727 овце, тридесет кози, 1153 говеда, 258 коне и няколко магарета и мулета, и този ръст е отчетен до шейсетте години на миналия век . "(Николич 2011: 31) Днес, на цялата територия на община Пирот има 25 000 овце и кози, което говори за тежкото положение на животновъдството в Стара планина.

Движение на населението по икономически причини (печалба)

Района на Пирот се характеризира с чести движения на населението както в рамките на региона така и извън него. Те най-често са мотивирани от желанието да подобрят финансовото си положение и такива движения се наричат "печалбарене"⁵. Печалбарите част годината, са прекарвали в Пирот или в родното си село, а част от годината в други краища, където са ишли на печалба. "Печалбар е сезонен работник, и самия факт, че отсъства за известно време, улеснявал е адаптацията към новата среда и трудните условия на работа" (Петкович, 1984: 164). По-масово се отивало във вътрешността на Сърбия⁶, Румъния, Добруджа, България и в

---

⁵ Името идва от "печал", грижи и усилия, за да получават доходи, несъмнено са наричани "печалбари", и тяхната работа "печалба". (Петкович 1984)

⁶ Пиротчани са научили Шумадинците да секът кирпич и да правят кюмюр, В: Баришич, 2009 и 2010

Белград. Тъкмо качеството на работата на майсторите печалбари, Пиротчани ,направи ги известни на Балканския полуостров⁷.

Занаятчийи и гилдии

В края на XIX век Пирот е бил известен със своите бояджийски, шивачши, тъкашкии, кожарски, кацарскии, седларски, хамутийски, грънчарски и мутавджийски продукти. Пиротските занаятчийи са били организирани в гилдии, които по време на османското владичество са били насочени към осигуряване на защитата на своите членове, а след освобождението от турците са били реорганизирани и трябвали са на занаятчийите и търговците да предоставят възможности за комплексна и полезна работа, а всичко с цел търговията и занаядчийството да се развиват.

Първите гилдии (тъкачи и абаджии) основани в Пирот бяха установени през 1790 година (Вучо 1954: 79). Гилдията на грънчарските занаятчийи, основана е през 1840 година. Когато през 1891 година са подредени статистическите данни събирани през 1890 година, било е очевидно, че в несмесена гилдия се намират следните занаяти: грънчарски, рогожарски, берберски, мутавджийски, кацарски, коларски, дюнгерско-столарски, самарджийски, налбантски, шлосерски и ковашко-казанджийски занаят . "В смесената гилдия има още занаяти: кожарски, общарски, аерзийски и абаджийска, златарско-куйонджийски и онънчарско-табашки занаят." (Баришич 2010: 177) Килимарската кооперация е основана през 1902 година и е продължила, както се казва в Пирот "като пиротски килим - 50 години от една и 50 от другата страна", т.е.. угасна е през 2002 година.

Продуктите са първо продавани пред къщите, не винаги, но когато за това са имали време, а изнасяли са ги и на пазара през пазарния ден. До 1850 пазарния ден е била неделя, а в периода 1850-1877 година понеделник. От 1877 година до днес пазарен ден е събота. Занаятчийите, особено грънчарите, продуктите си са продаваали на панаирите в цяла Сърбия. В Пирот е известния търговски панаир започвал на Успение Богородично, на 28 август, и продължиавал около един месец. Панаирът се провежда и днес на Успение Богородично и значително е икономическо събитие.

Промишленост

---

⁷ Петкович посочи, че пиротчани грънчари са били в цяла Югославия. "Техният брой не е известен, но безспорно, са имали голямо влияние върху местните занаятчийи. Пиротските грънчари са напускали родния си край (...), били са много уважавани и търсени .. "(Петкович, 1984: 161)

Пиротските занаятчии бяха сред инициаторите на индустриализация в този град. А именно, Баришич (2009) посочва, че началото на индустриализацията в Пирот е свързано с основаването на *Пиротското индустриално – електрическо дружество* през 1905 година. Сред неговите акционери е имало и занаятчии. Развитието на индустрията е интензивизирано през 1937 година когато Димитрие Младенович Гага и братята Цекич основават **фабрика за гумени обувки "Тигър"**. Фабриката се развивала в продължение на десетилетия и сега в Пирот има две корпорации - „Tigar Tyres“, която е собственост на френската компания "Мишлен" (*Michelin*), занимаваща се с производство на гуми и на Корпорация "Тигър АД", която се занимава с производство на гумени обувки. „Tigar Tyres“ е днес един от трите най-големи износители в Сърбия.

В цяла бивша Югославия и извън нейните граници Пирот е бил известен с текстилната си промишленост. Нейният носител е (било) претприятието **"Първи май"**, в чието възникване и развитие съвместни усилия са инвестирани и работниците и управлението. В бивша Югославия, "Първи май" е бил пример за грижа за работниците⁸. През 2012 година "Първи май" купи словенската фирма "Aha Mura", която за момента обеща успехи в бъдещето, но през 2014 година бе обявена несъстоятелност на Aha Mura" така че днес бъдещето на 1300 работници на "Първи май" е неизвестно.

---

⁸ Грижейки се за работниците по време на 70-те години, в завода са били решени въпросите за храненето на работниците, защита и обучение на деца от предучилищна възраст, образование на по-големите деца, стая за релакс, жилищни въпроси и т.н. ..

Свободна зона Пирот е специално оградена и маркирана част от територията на Сърбия, в която се провеждат дейности по гарантирани улеснения и стимули. Тя започна работа през април 1998 година. Свободната зона Пирот е акционерно дружество, чийто мажоритарен акционер е корпорация, "Tigar" АД, с обща площ от 17 хектара с възможност за разширяване до 50 хектара и инфраструктурно е напълно оборудвана⁹.

Социален живот

В селските населения на пиротския край, когато сутринта завършат работата, отивало се "по село" или "по малке". Тези изрази означават ежедневно другаруване на съседи, приятели и роднини. В този вид посещения се отивало когато свършат работата си. Филеки (2010), на базата на разговора със селяните от пиротския край, показва че приемането на гости и посещение значи че всичко е наред и представя почит, независимо от това кой е гостът и откъде идва. Като факт, че това наистина е останало до днес, свидетелства и блогът на един американски турист, който посетил Пирот през 2010 година¹⁰.

Обичаят на гостоприемство, като опора на обществения живот, особено е изразен в семейните и селски чествания и църковни тържества. Най-значимите събития, включващи цели села бяха селски слави ("заветъине"). Според писанията на етнолога/аматьор Драголюб Златкович, като селски празник най-често се чества празника на Свети Троица (Петдесетница - Духови), а като по-чести следват Възнесение Господне, Св Георги (Гергьовден), Св Илия, и т.н. Честването на селския празник включва шествия, то ест, церемониално шествие през селския

---

⁹ Вижте: <http://www.freezonepirot.com>

¹⁰ Вижте: <http://serbiathroughamericaneyes.wordpress.com/2012/02/10/my-stay-in-pirot-serbia-in-june-2010>

район и спиране на известни места като свещени дървета, оброчни кръстове и друго. Макар че това е важен религиозен празник, селската слава е също важно обществено събитие, когато домакините - членове на селската общност са приемали много гости, обикновено роднини и приятели от съседните села.

Градската слава в Пирот днес е Успение Богородично, която се празнува на 28 август, когато, както казахме се провежда и панаира.

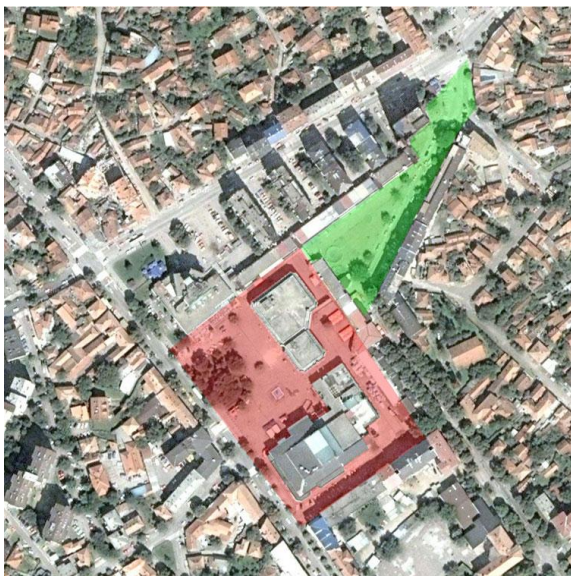
Семейна слава е празник свързан за къщата, която освен религиозна има и обществена роля, която в крайна сметка става по-значителна. Това е денят, когато семейството приема гости по начин, който се определя от традицията.

Във връзка с обичая на гостоприемството тук са и примери, които говорят за Пирот като **мултикултурна среда**. Въпреки че в историята на Пирот, за по-кратко или по-дълго време, са спирали хора принадлежащи на различни етнически групи, които са допринесли за формирането на културата, най-ярък пример за развитието на едно мултикултурно общество в Пирот предоставила е Еврейската общност¹¹. По време на Втората световна война тя беше унищожена, а за това какво са евреите значили на съседите си в Пирот подкрепено е от факта, че улицата, в която се намирала еврейската махала, след Втората световна война, преименувана в улица Светозар Маркович, през 1992 година получи название Еврейска.

---

¹¹ Филеки цитира примери, които свидетелстват за помощта на комшиите евреи по време на Втората световна война, както примера на семейството на Босилка Ранчич, която с родителите и брат си Драголюб спаси семейството Конфино (пиротски евреи) и през 1997 година в Израел бяха обявени за праведни.

Пиротското *корзо* до края на 80-те години е било едно от главните пространства на социалното взаимодействие. Всъщност, това е мястото, което сега правят Площада на пиротските воители и Площад на пиротските освободители, разделени с комплекс, в който се намират кафенета, известната сладкарница "Рекорд", Народната библиотека и супермаркет "Рода". Сладкарницата "Рекорд" днес е едно от любимите места за срещи на Пиротчани. Въпреки че гражданите на Пирот твърдят че корзото вече не съществува, защото е заменено с гореспоменатия комплекс, организацията на това място е такава, че дори и в случаите, когато мястото на срещата е някое определено кафене, все пак ще се наложи да се разхождат по площадите.

Важна роля в социално-икономическия живот на Пирот имат кръчмите където е възможно да излезнете и да се отпуснете, но също така (според нуждите), да направите сделка. Подробно описание на кафенето в Рабеновата сграда е дал Чирич Д. (1972), и най-важното да се отбележи, е, че те, особено кръчмата "Еснаф" и "Сръбски крал" наистина са били епицентъри на културния, социалния и политическия живот на Пирот, защото общуването на техните гости, всъщност е оформило днешния Пирот в социален и културен смисъл.

Когато става въпрос за храна гражданите на Пирот днес най-често препоръчват кръчмата "Ладна вода" (в двора на музея Понишавйе), "Десетка", "Двойка" и "Варош". "Двойка" е добре позната заради ангажирането на собственика ѝ да запази традицията на произвеждането на известната пиротска пеглана кобасица (колбас), докато "Десетката" и "Варош" са известни със своите музикални програми, особено в петък и събота.

Stakeholders

Деятности, свързани с насърчаването на културния и социално-икономическия живот извършват институции и неправителствени организации, които са в Сърбия регистрирани като граждански сдружение. Що се отнася до институционалните участници в културния и общественно-икономическия живот, те са: Общинския съвет Пирот, Местната служба за икономическо развитие¹², Тристическата организация Пирот¹³, Пиротския исторически архив, Народната библиотека Пирот¹⁴, Музей Понишавије¹⁵, Галерията "Чедомир Кръстич", Културния дом и Народния театър.

За целите на изпълнението на програми и проекти, насочени към опазване на наследството (природно и културно) много е важно и включването на образователните институции и училищата, защото те са институции, които пряко влияят върху формирането на бъдещите специалисти в различни области, вземащите решения, както и други заинтересовани страни които активно ще участват в различните сегменти на културното, социалното и икономическото

---

¹² Вижте интернет страницата на ОП Пирот www.pirots.rs

¹³ По-подробно вижте: <http://topirot.com>

¹⁴ За подробности вижте www.nbpi.org.rs Трябва да се отбележи, че Народната библиотека Пирот прави значителни усилия да запази писаните материали за Пирот и това на такъв начин, че са дигитализирали Местния (краеведския) отдел. Въпреки че дигитализираните издания на са user – friendly, със сигурност са от огромно значение за изработка на това проучване.

¹⁵ Музеят е сложен вид и в него се пазят 9135 предмети. Според евиденцията на посетителите в 2012 година имаше 1297 индивидуални посещения, 1800 посещения на училищата, 2144 посещения по време на специални събития, организирани от музея, от които най-интересното е *седеиштье* – среща на пиротчани където споделят спомени от миналото, обичаи, известни личности но и новини от всекидневието, от културния и художествения живот на града. Сайтът на музея е www.muzejpirot.com

развитие. В Пирот има няколко основни училища, "Пиротска гимназия"¹⁶, "Техническо училище", "Училище по икономика", "Млекарно училище" и "Професионален колежи за обучение на учители за предучилищна възраст."¹⁷

В Пирот работят няколко неправителствени организации, граждански сдружения, включително например Планинарско дружество "Видлич", Сдружение "Пиргос", "Pirot E Publika ", и т.н. Особено се изтъква Сдружението за опазване на стари занаяти "Гърлица", Сдружение "Логос"¹⁸ и Сдружение на жените "Темштанке" в село Темска, което е едно от най-важните участници в организацията на "Панаира на старопланинските ястия."

Природно наследство

---

¹⁶ Вижте: www.gimpi.ni.ac.rs

¹⁷ Вижте: www.tsp.edu.rs

¹⁸ Мисията е да се осигури по-нататъшно образование особено на младите хора в Пирот и учителите да се насърчават в работата си да стимулират учениците си да се запознаят с околната среда и по този начин да се развиват в творчески хора, които допринасят за подобряване на качеството на живота. Освен усилията на пиротските ученици да се доближи природното наследство, "Логос" реализира и проекти, насочени към сближаването с културното наследство. По-подробни информации за дейността на Асоциацията на учителите "Логос" и брошури, създадени след реализация на проектите са на разположение на сайта www.logos.org.rs

Община Пирот и Монтана се намират в пространство, което украсява изключителна красота на пейзажа. В югозападната част на община Пирот са склоновете на **Сува планина**, завършващи се с хълм Сарлах, в чието подножие се намира Пиротския град. В социално-икономическия живот значителна роля, обаче, има Стара планина, която свързва Пирот в Сърбия и Монтана в България. Самият факт, че районите Пирот и Монтана са разположени от двете страни на Стара планина, казва, че тъкмо природата е създала бариери, уславящи различия, но и връзки, които като пиротския /чипровският килим се тъчат в единна цялост.

Стара планина

Стара планина принадлежи към планините от групата венечни, и нейния основен венец се простира приблизително от Зайчар до Черно море, разстояние от около 550 km. По-малката част на главния венец (около 150 km) е самата граница между Сърбия и България, по-голямата част (400 km) разделя България на север и на юг. Друго име за Стара планина е Балкан, и по тази планина е кръстен целия Балкански полуостров. Тя обхваща площ от 114 332 km².

"Стара планина се характеризира със сложна геоложка и тектонова структура. В тектоново отношение представлява антиклинала на посоката северозапад – югоисток с югозападното крило в нашата територия. Ядрото на антиклиналата се състои от кристални шисти, гранит, габро и диорити, които се намират над палеозойските седименти, въглеродни шисти, червен пясъчник, триаски и юрски кредни седименти. Геоложките формации на Стара планина, се характеризират с по-сложни тектонски взаимоотношения, които са повлияли на силно сбърчване и спускане на варовикови образувания по-стари формации върху по-младите. По този начин, триаските седименти са на голямото пространство край долината на Височица до България. Пермските червени пясъчници и

конгломерати, постепенно се превърщат в плочевиден и слюдест червен и лилав цвят. Над пясъчника лежат пясъчни и слюдести варовици. Зад долните триаски седименти лъжат пластове набръчкани варовици, принадлежащи към по-старата триас. Долнойурските седименти се простират в един пояс започвайки от Темска чрез Паклештица и Велика Луканя, Ръсовци, Сенокос до България. Развити са във всички форми на долна юра и лиас. Лиас-долноюрски седименти са представени от пясъчници, конгломерати, мергели и глини. Лиаските седименти са свързани с появата на въглища"(Йованович и Джорджевич 1977: 112).

В релефа се изтъкват пиротската, нурневополската, белопаланската, лужнишката и звонскобанската котловините. Пиротската котловина на север и на изток закриват клоновете на Видлич и плато Тепош, а на юг и на запад плато Стол и Белава.

Стара планина е разделена на три климатични района:

- Преходен или суб-планински климатичен район между 600 и 1250 м надморска височина
- Истински планински климатичен район между 1250 и 1900 м надморска височина. V
- Високо-планински климатичен район над 1900 м надморска височина

Спред решението на Правителството на Република Сърбия през 1997 година. Защитен е природния парк "Стара планина", който заема 142.219, 64 хектара, от които на територията на Пирот се намират 63 194 хектара¹⁹. Природни резервати и

---

¹⁹ На град Зайчар принадлежи 9958 хектара, на Княжевац 57 968 хектара и 11 099 хектара на община Димитровград.

природни забележителности, които правят този природен парк на територията на община Пирот са Арбинье, Браткова страна, Три чуке докато в категорията на строги природни резервати принадлежат Вражя глава, Копрен, червения дъб в близост до село Сопот и черния бор в селското гробище Ръсовци. В Института за опазване на природата на Сърбия в ход е процедурата за защита на природните ресурси на каньон Ерма (Влашко ждрело) и Крупашко мочурище (Крупашко езеро).

От 2009 година насам със защитения природен парк Стара планина управлява републиканското обществено предприятие "Сърбияшуме". Има инициатива Природния парк "Стара планина" да се номинира за наградата "Човекът и биосферата" (ЮНЕСКО -МАВ)²⁰.

Флора

Комплексните геоложки и климатични условия, повлияли са на развитието на изключително вегетационното многообразие на Стара планина. Много растителни видове са истински природни рядкости и са поставени под държавна защита. Растенията са представени с 89 семейства, 730 вида, 14 подвида и две разновидности. Намерени са 39 вида мъхове, което показва древен произход на флората и растителността. На чистотата на въздуха и на голямото присъствие на озон указва гроздовидния лишей, който може да се намери и на някои смърчови дървета и на камъните. На пасищата и ливадите се появяват билки, като: мента, гороцвет, бял равнец, мащерка, маточина и т.н.

Въпреки, че бука е разпространен до 1500 m, заради благоприятните условия в подножието на Бабин зъб намира се местообитанието на Субалпийския бук, което е защитено като зона - природен парк. От наша страна (на север) защитена е площ Голема Река, като национален резерват.

---

²⁰ От българска страна на Стара планина в UNESCO-MAB биосферни резервати са включени Boatin Biosphere Reserve located in Central Stara Planina (Balkan Range) beneath the peak of Baba; Djendema Biosphere Reserve situated to the south of the Botev Peak of the Stara Planina (Balkan Highland); Staneto in the Lovech Region in the Balkan Highland (Stara Planina); Tchoupréné Biosphere Reserve situated on the northern slopes of the Stara Planina on the Serbia and Montenegro's border in north-west Bulgaria and Tsaritchina Biosphere situated on the northern slopes of the Central Stara Planina in the Lovech Region. See: <http://www.unesco.org/mabdb/br/brdir/directory/rescount.asp>

Общо са записани около 1195 таксона васкуларни растения, 51 вида мъхове, които в сравнение с националната флора прави 34% от определения брой. На Стара планина расте 24,5% от растителните видове от общия фонд на флората на Сърбия. 202 таксона са намират в високопланинския регион, а 116 принадлежи към някоя от групите на ендемити. На Стара планина растат 18 вида растения които според *Регламента относно защитата на природните рядкости в Сърбия* ("Държавен вестник на РС", № 50/93) са поставени под закрила на закона, т.е.. поставени под режим на абсолютна защита. Също така, в Стара планина растат 38 растителни видове, които са предмет от *Наредбата за контрола на използването и търговията на дивата флора и фауна* ("Държавен вестник на РС", № 16/96). Видове растения от червения списък (работен списък на видовете, предвидени за обработка в "Червената книга на флора на Сърбия"), които растат в Стара планина е 37. В международния Червен списък (European Red List, ЮНЕСКО, New York, 1991), намира се един вид растения в рамките на групата на ендемични висши растения (*Endemic vascular plants*), *Pedicularis heterodonta*. Първите отделни обекти, които са защитени на тази планина са отделни дъбови дърв,а тъй наречена ситне границе - *Quercus pubescens* (пет дървета в близост до село Осмаково), които са защитени още през 1966 година.

Растителността на Стара планина е много разнообразна, има около 52 растителни фитоценози, от които 23 са горски и 29 са пасищени, някои от които са ендемични или реликтни.

Също така, областта на Стара планина е богата на различни видове гъби и горски плодове. Това е потенциал, който може да бъде използван чрез проектите за еко-туризъм.

Фауна

От животни в тази област има елени (европейски и елени лопатари), диви свине, зайци, лисици, вълци, диви кокошки, яребици, полски и змии каменарки, диви

гълъби (гриваши и дупляши), катерици, а през зимата, диви гъски, които летят от Дунав на юг. На Стара планина са евидентирани 92 вида птици, които се считат за природни рядкости. Фауната прави 116 вида пеперуди (22 от които са новонамерени, и 6 вида представляват глациални реликти); 18 вида от херпетофаунат (6 вида принадлежи към класа на земноводни и 12 вида към класа влечуги); ихтиофауна е представена от 26 вида; 203 вида птици (което е най-голямото разнообразие на птичата фауна от всички планини в Сърбия, бивша Югославия и голяма част от Балканите). Стара планина е включена в регистъра от международно значение за птиците в Европа - ИВА с площ от 44 хиляди хектара и фауната на бозайниците, представени от 30 вида, сред които най-важните са лалугер, полевка, рис и мечка. Змиите са били рядкост, но в последните години техния брой се увеличи, а сега се оказва, наличието на отровни змии. В потоците, в Голема река има поточна пъстърва, но повече от южната страна на Ракитска река, Дяволския Поток и Яворска река, свързващи се всички в село Топли Дол, в река Темшица, която се влива в Нишава.

В рамките на Стара планина открояват се цялости, които представляват конкретни стойности, включително баљевски върхове, стръмни скалисти склонове, с характерни скали, които подбиват Каменишка река, срещу село Сенокос и карстов залив Въртибог и Понор, които представляват нещо като феномен в карстовия релеф със сложни отношения на карстовата морфология и повърхностна и подземна циркулация на водата в карста.

Три чуке - сбор от три върхове, от мнозина смятан за най-красив в Стара планина. Намира се към България, а най-високата точка е 1937 м, докато другите двама са малко по-низки. До него може да се пристигне чрез село Дойкинци, а планинарите

са изследвали и други възможности чрез Арбиннѐ, но пътеките са лошо, особено ако по дъждовно време.

Копрен се намира на надморска височина от 1963 метра. От сръбска страна, става дума за плато, което прилича на море от джуджевидни растения, плодове от хвойна. Но от българската страна, това е ужасно скалист участък в края по-къса, но много по-стръмна пътека, по която завоевателите на Копрен, идват от изток. Ориентацията към самия връх, в средата на непреодолимото плато, е граничният камък, бр 318, най-големият от всички гранични камъни на Копрен.

Стражна чука според становището на планинските катерачи е истински старопланински връх. Земята е червена, има нещо камъни и скали в горната част, а най-вече тревни площи. От този връх можем просто да гледам цялото плато Копрен и да видим разликата в конфигурацията на терена от сръбската и българската страна.

Долината на потока Бигар, която е изцяло попълнена с бигър, от която протича и чрез водопада с дължина 35 метра се строполясва в главната долина на Станянска река, един е от притоците на Търговишки Тимок представлява "една от най-красивите водопади в Източна Сърбия"; извитите меандри на Темштица в ждрелото дълбоко 160-260 м, с многобройни скулптури от остенак в червените пясъчници; *Сутеска на Росомашка река* намираща се между Росомашкия връх и Градище, кратко ждрело пробивено през брешасти и конгломерати скали с много гигантски гърнета на дъното.

Също така, на Стара планина особено са интересни геоложките профили, между които доминират профили от мезозойската възраст. Например, на пътя Йеловица - Ръсовци като изключително фосилоносни профили доминира среднотрийски профил в близостта до село Врело, на чиито варовици се намира богата, предимно бивалвийска фауна; Профил лияски седименти до манастира Света Богородица, в които теригенокарбонатните седименти се намира изключително богата и добре запазена фауната на брахиопода; профил на триарски варовик в Гостушка река в село Луканѐ; и профил на юрски седименти в селото Росомач

В литературата, но също така и в местното разделяне на Стара планина разграничават се следните ландшафтни единици: Висок, Тепош, Заглавак, Жидлич и Забрдие.

Хидрология

Планинските предели на община Пирот имат в изобилие водни пътища, а хидрографската мрежа е силно развита по склоновете на Сува планина в страната и част от България. Основния извор и реципиент на региона е река Нишава, снабдяваща се с вода от Йерма, Гинска, Бистрица, Темштица (Височица) и редица силни карстови извори по поречието и на ръба на пиротското поле. Площта на водосборния басейн има изключително планински характер, и следователно има режим на планински тип с чести пролетни валежи и дълги зими с много сняг.

На богатството на хидрографската мрежа допринасят карстовите източници, които са разположени около периметъра на пиротската долината в подножието на хълма. Източниците са с висок капацитет индивидуално 20-600 л/сек, със здравословна питейна вода. "Те са най-голямото богатство, което природата е дарила на Пиротската долина, то ест на населението в нея. Това богатство трябва да бъде постоянно защитено от замърсяване. Водите от тези източници, напояват подземие на котловината, която лежи в плиоценски пясъци и частично в торф. Оттам и изобилието от подземни води, сравнително плитки в цялата долина" (Йованович и Джорджевич 1977: 111).

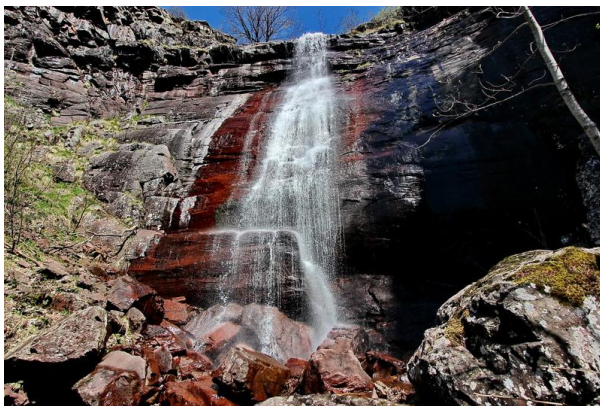
Трите основни воден потока в община Пирот са Височица, Ерма и Нишава.

Река Височица е десния приток на Нишава. Височица е дълга 84 km, от които в Сърбия протича с дължина от 69 километра, а в България има дължина от 15 km. Височица настава от няколко извори под планинския връх Ком (2016 m) в юго-източната част на Стара планина в Монтана. В Сърбия, в община Димитровград близо 2 km югоизточно от село Долни Криводол и до село Славина тази река е

известна като река Комшица, по село Комшица в България. От село Славия реката получава признатото си име Височица, която се променя в река Темштица, по посока на течението от мястото където Височица приема Топлодолската река, недалеч от мястото "Мъртвашки мост". Общият спад в Сърбия е 509 m, а коефициентът на развитието на потока е 1,95. Най-големият ляв приток на река Височица (Темштица) е Покровщица. По-голями десни притоки на Височица са: Воденичарска река, Росомашка река, Дойкиншка река, Гостушка река, Топлодолска река и Рудиньска река.

Дойкиншка река, в близост до село Дойкинци, формира един от най-впечатляващите забележителности в община Пирот водопада Тупавица с височина от 15 метра.

Топлодолската река формира водопади, сред които се изтъква **Чунгулски скок** висок 40 метра на надморска височина от 1400 м и Пилски водопад, който заради височината си от 64 метра е втор по височина водопад в Сърбия. И двата водопади се намират в близост до село Топли дол²¹.

Завойско езеро

Заради топенето на снега и високите валежи през февруари 1963 година задвижено е свлачене на част от хълма от дясната страна на настоящия язовир на място,

---

²¹ Също така в близост на село Толи до, на притока на Топлодолската река – Яворска река, намира се още един интересен водопад, известен като **Куркулски скок**. Става дума за каскаден водопад в малка клисура, чиято височина е 27 метра.

наречено Изворски дол. Така е създаден естествен язовир, причинил потапянето на село Завой и създаване на акумулацията Завойско езеро. Свлаченето е засегнало около 240,000 m² между котите 960 и 790 m, дължината на свлачището е 1,3 km, а средната ширина е 160-220 метра. Земната бариера, с която е преградена река Височица има над 1,950,000 m³, а максималната дълбочина на езерото е над 34 m. В основата е с ширина 530 m, а в короната е 120-140 метра. Формираното езеро е на дължина около 16 km на 612 m надморска височина, в чиято акумулация се намира около 160 mil.m³ вода. Площта на водосборния басейн е 584 km². Йованович и Джорджевич са отбелязали: "Построен е дебитен тунел в дъното на реката, през който се отвеждат сега малки и средни води надолу по течението от природната бариера. Също така, е построен страничен преливник на нивото на гребена на язовира за евакуация на излишната вода, за да се предотврати наводняване на бариерата. Тези две съоръжения със своите функции защитават естествената бариера от унищожение "(Йованович и Джорджевич 1977: 112).

Река Височица в района между село Ръсовци и село Паклештица около 3 km в дължина, започва с клисурата **Владикине плоче**. Началото ѝ е до пещерата Потпеч и завършва до рекичката Козарник. Клисурата е дълбока около 200 m, а в дъното се превръща в един тесен каньон, през който минава река Височица. Между 1985 и 1986 година Д-р Станкович и неговия екип изследвал 11 пещери в ждрелото: пещера *Топлица*, пещера *Натпеч*, *Миша пещера*, *Водна пещера*, *Безименна поткапина* (в Миша пещера), *Ветрена пещера*, пещера *Владикина плоча*, пещера *при липата*²², *Трифенова пещера* (под Пещерата под липата) и пещерата *Ладница*.

---

²² Станкович в книгата си *География на Понишавието* от 1997 година изтъква, че в тази пещера са намерени останки от изгоряла дървесина (по методът C14 е определено, че огънят е горял около 780 години преди новата ера) и два човешки скелета, за които въз основа на анализа в Института

Река Ерма става от Вучя река и Грубина, които се събират край село Клисуре в община Сурдулица. След това тя минава в България и получава името Ерма, и в Сърбия отново влиза в Звонска баня. Дължината на река Ерма от село Клисуре до устието на Нишава е 74 километра. На Сърбия принадлежи 45.1 km, а на България 27 km. Площта на водосборния басейн на реката е 796 km², от които на България принадлежи около 400 квадратни километра. По-големите притоци на Ерма от дясната страна са: Косташевска река, Лисковица река, Глоговщица река, Ябланица, Погановска река, Звонска и Кусовранска река. Леви притоци на Ерма са Срежина река, Драгинска река, Грознатовка река, Туроковска реката, Куса река и Суковски поток.

Река Ерма в част от течението си през село Власи (25 km югоизточно от Пирот) пробива клисурата, известна и като ждрелото на река Ерма или **Влашко ждрело**. Клисурата е създадена чрез вертикална ерозия и частично има характеристики на каньон. На входа в село Власи височината на скалите надвишава 200 m. Влашкото ждрело е ревер на поточна пастърва, което го прави популярно сред любителите на риболова, и е популярно като място за пикник.

В района на село Власи, намира се една пещера, известна като **Ветрена дупка**. Пещерата Ветрена дупка се състои от две основни морфологични елементи, които изграждат подземен карстов релеф: хоризонтална пещера Ветрена дупка и вертикални дупки Пещерице. "Общата дължина на пещерата Ветрена дупка, на хоризонталния канал и Пещериците, без страничните слепи каналчета, е 2760 m." (Петровић 1972: 129)

Река Нишава е създадена чрез сливане на реки Гинска (която идва от територията на България с обща дължина от 51 km) и Ерма, веднага след манастира Св Йоан Богослов, в близостта до село Суково. В района на Пирот Нишава може да бъде разделена на две секции: нагоре по течението от Пирот и надолу по веригата към Бела Паланка. В участъка нагоре по течението, от Пирот до Суково реката има

"Рудър Бошковић" в Загреб, е заключено че датират от 220 преди новата ера, то ест, че са от предславянский период, така че може да се предположи да става дума за Траки. Данните са взети от www.logos.org.rs на сайта

много стабилно корито, но с големи меандри и плитък басейн. Надолу по течението, от Пирот към Бела Паланка, реката минава през равнинните тераси и много меандри в широк улей. Този раздел изисква някои интервенции за корекция и контрол, по-специално за защита на зиратната земя, магистралата и жп линията. Раздела се характеризира с големи количества депозирани утайки в терасите.

Раздела на Нишава през град Пирот е успешно регулиран с план изпълнен през 1929 - 1930 (в: Йованович и Джорджевич 1977: 117) Кея в Пирот е залесен през 1933 година.

Бани и малки бани

В района на Горно и Средно Понишавје има голям брой термални минерални извори. Петровић и Поповић изтъкват, че освен за Звонска баня, тези източници са свързани за обикновенната повърхностна геоложка структура, в която са най-разпространени "кратацейския варовик и неогена, езерни седименти." (Петровић и Поповић 2006: 35) Произходът на термално-минералната вода в Понишавјето повечето изследовател свързват с процеса на карстификацията в дълбочината.

Градашнички термичен район и Даг-банџица

Градашнички термоминерални извори принадлежат към тип разбити извори. По-подробно описание на характеристиките на този район дадоха Мартиновић и Костић (1971), които посочиха, че термалните извори в Градашничкият район са използвани некаптирани, и изглежда със сигурност, че са се използвали в

античните времена, както е видно от находките на римската гробница и в нея камеи в златна рамка. Име Даг - банѝца идва от името на някогашния турски спахия, който се казвал Дак, а през времето буквата "к" започнала да се произнася като "г" и следователно се получи Даг - банѝца. И днес водата основно се използва некаптирана. На главния термо-минерален и природните басейни в корито на Градашица, лечебния сезон обикновено започва на 6 май и продължава до края на есента. Дългия лечебен сезон, на открито, позволява защитеното място и относително високата температура на изворите. "Посетителите на Даг-банѝца лекуват се с напитки, с къпане и държане на определени части от тялото в минералната вода. (...) С цел да пият някои пациенти идват всеки ден и водата носят вкъщи в балони. В Дъг Банѝц се лекуват пациенти от много пиротски и други селища на горно Нишавлье "(Мартинович и Костич 1971: 114-115).

Звонска баня е разположена на 50 км от Пирот. "Термалните извори на Звонска баня избухнат в лявата страна на реката Блатница (Звонска река), ляв приток на Ерма, на надморска височина от около 550 м. Водата на главния извор избухва под налягане, което причинява роморене. Източникът е засегнат от малък загат, от който се води до банята и чешмите където се използва за пиене. Температурата на водата е 28°C. Химичните анализи са извършени в Геологически институт "Йован Жуйович". Водата на Звонска баня не е само термална и минерална, но също така и радиоактивна. Според резултатите на анализа, направен в Института по медицина, хидрология и климатология в Белград, водата в главния извор съдържа 239 9.10 Ci_{rie}, или 6,55 М.Й.

В Звонска баня през 1903 и 1926 са открити останки от няколко басейна – терми, подова керамика, монети, възпоменателни плочи и останки от храм от античния период. Звонска баня лекува заболявания на мускулно-скелетната система, нервни заболявания, ревматизъм, симптомите на менопауза. Единствения туристически обект, хотелът "Мир" е разрушен.

В района на Горно Понишавйе близо до карстовите извори или на незначително разстояние от тях, в местата, където езерските глинесто - песъчливи седименти са спрени от варовиковите склонове, намират се още четири известни малки бани. **Пиротска, Крупъшка и Чубрина** малка баня избухват в "нишавския разсед", а малката баня в село Власи – **Влашка баньница** се среща в напречния разсед, който пресича долината. От тези четири малки бани, само Пиротската е подробно изследвана, докато на другите е само измервана температурата.

Културно наследство

Монтана

Културното наследство на община Монтана се състои от множество обекти на недвижимото културно наследство – антични крепости и обекти, средновековни обекти (некропола в село Живовци, средновековна крепост на върха Стовци в село Смоляновци и т.н.), светилища (Клисурски манастир Св Кирил и Методий, Лопушански манастир между Монтана и Берковица средновековна църква Свети четиридесет мъченици в село Липен, църква Св Георги в Варешец и т.н.) но и оброчни кръстове, които са свидетелство за религиозните практики на жителите на Стара планина. Най-много оброка е защитено в село Белотинци. Във връзка с античните находки, трябва да се отбележи, че около градините са намерени 160 плочи с надписи, включително плоча, на която е представена богинята Диана, която днес се намира и на герба на Монтана. Когато става дума за нематериално културно наследство подчертава се киломарството, за което по-подробно ще говорим по-късно.

Пирот²³

Археологически обекти

Праистория

На обекта *Обреновац - Сречково*, в село Обреновац по време на спасителните разкопки и разкопки по магистрала Е80 (участък от Коридор Х Ниш - Димитровград) е открито многопластово праисторическо селище. В най-старите пластове са открити части на селище от Старчевашката културна група (ранен неолит). Тях в нещо по-високите слоеве сменяват местообитания и обекти от

---

²³ На сайта на Института за защита на паметниците на културата www.heritage.gov.rs/cirilica/nepokretna_kulturna_dobra.php Централния регистър на недвижимите културни ценности на територията на Република Сърбия.

Винчанската културата групата (Късен неолит / енеолит), както и находки от бронзовата епоха²⁴.

Римският и античния период

Имайки предвид, че Пирот се намира на римския път *Via Militaris*, на територията на Пиротска община има множество останки от античния период. Като се има предвид важноста на този път във военните и търговски цели, Петрович изтъква: "Попътните станции между по-големите градове, са били построени на места, които позволявали приемане на пътници. Итинерарите ги наброяват като *mutationes* (ханове, малки места за почивка) и *manaciones* (гара, където човек може да прекарат нощта, да се сдобие с храна и с други нужди. За външния вид на двете недостатъчно се знае, не само в Понишавьето но и извън него, в провинцията, включително Балканите като цяло. (...) Постепенно около тези станции се развиват малки села, стопански имуществва, а заедно с тях и други съоръжения, които не служат само за пътниците, но и на жителите, които тук постоянно обитават работилници, бани, жилища и др. На формирането на тези селища като цяло влияели са и други фактори, предимно природните ресурси (извори на гореща, минерална вода, руда), с която изобилства областта Понишавье "(Петрович 1977: 178-179).

Град Turres, днешния Пирот, се разви като *mansio* близо до религиозния и административния център *Remesiana* (днес Бела Паланка). Покрай Турес, на територията на Понишавьето се намират и локалитетите: *Въргудинац*, *Велики Суводол*, *Крупъц*, *Суково*. Тук трябва да се добавят и находищата в *Планиница* и *Поганово*. Накрая, трябва да споменем локалитетите *Нишор*, *Темска*, *Рагодеж*, *Осмаково*, *Горня Каменица*, *Щърбац* (ранновизантийска църква) и др.

Местните легенди и истории показват, че в допълнение към тези документираны локалитети в община Пирот има още няколко антични локалитет. Днес се изтъква приградското селище Градашница, къде според Чирич вероятно се намирало *Mutatno Translitattae*. (Чирич 1977)

На локалитета Сарлах юг, по време на защитните археологически проучвания и разкопки около пътя E80, открити са останки от некропола на кремирани покойници, която приблизително може да бъде датирана през първото столетие

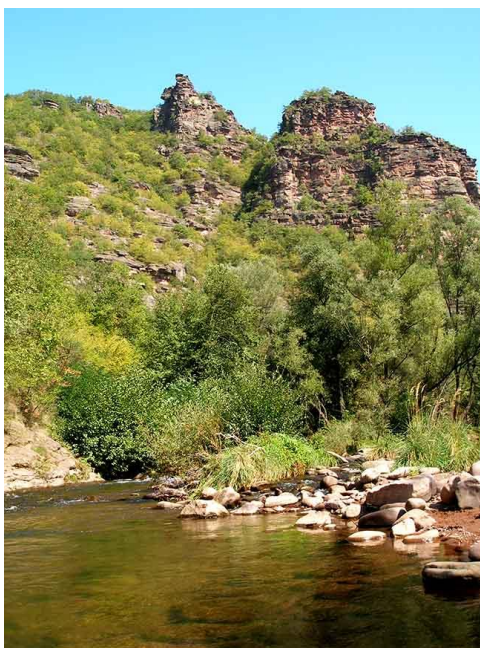
²⁴ Виж:

www.heritage.gov.rs/cirilica/zastitna_arheoloska_iskopavanja_koridor_10_Obrenovac_Sreckovo.php

след Христа и останките на четири съоръжения, които принадлежат на късноантичния - ранновизантийския хоризонт на този локалитет²⁵.

Средновековието

Град Темац. Близко до село Темска, разположено в непосредствена близост до стария път, който свързва Пирот и Княжевац, на 16 км от Пирот, намират се останките от средновековния **град Темац**. Данните за този град са оскъдни и се състоят от две бележки - една в монографията на Павлович (1966) и в текста на Радович (1974). Руините и днес, във второто десетилетие на XXI век са все още видими, особено по стените над Темщица, а възможно е, че той е бил обект на интерес, на тъй наречените „диви археолози“, то ест иманяри на бивши съкровища.

Пиротския град е много добре запазен средновековен град, който заради запеното си състояние служил като обстановка, в която са записани филмите "Доротей" (1981) и "Битката на Косово" (1989). Пиротския град е известен още и под имената

---

²⁵ Данните са превзети от интернет страницата на Института за защита на паметниците на културата, www.heritage.gov.rs/cirilica/zastitna_arheoloska_iskopavanja_koridor_10_Sarlah_jug_Pirot.php
Page

Момчилов града и *Кале* и се смята за един от най-важните символи на Пирот. Става дума за сръбско средновековно укрепление построено на десния бряг на Бистрица, на отделна скала на котата Сарлах. Възниква до останките от римския Турес и византийския Квимедаве (Quimedava). Състои се от три свързани части: Горни (построен през последните десетилетия на XIV век) Средни (построен в началото на XV век) и Долни град. Имал е три порти: Нишка, Стамбол и Княжевашка, а необходима защита е засилена със зидан воден канал. В Нишката порта в Долния град намерена е мраморна плоча с надпис: "Военен командир Рахим Паша възстанови този град през 1804 година"

Изследвания на града са вършени многократно²⁶. Анализ на положението му в XXI век е направен през 2013 година за нуждите за проекта "Програма за просторно планиране на Пиротската крепост Кале", реализиран от страна на Публичната агенция за изграждането на Пирот въз основа, на която се планират и всеобхватна работа на ревитализация.

Пиротският град на 29 март 1953 година е обявен за културно имущество, а на 29 март 1979 е обявен за паметник на културата от голямо значение. В Централният регистър на недвижимите културни ценности, регистриран е под номер SK 226.

Свещени обекти

---

²⁶ Виж например, Невенка Петровић 1954-1955 "Пиротски град" *Старинар* книга V-VI; Слободан Ненадовић. 1964 "Размисли за изграждането на сръбските средновековни паметници," *Сборник за защита на културните паметници*, том XV, Белград

Църквата Св. Петър и Павел в село Ръсовци е най-старата църква на територията на Пирот - датира от XIII век. Известна е също като пещерна църква, защото се намира в пещера, противоположно на селото, на десния бряг на Височица. Смята се, че тя е построена като ермитаж. Църквата е особено известна със своята икона на Христос, или представата на Христос в първата възраст на живот (когато човека няма коса), което може да се свърже с разбирането, че в живота си човека минава през седем възрастови групи: младенец (от раждането до 4 години), дете, детищ, юноша, мъж, сар и старец (виж Трифунович, 1974: 332). С решението на Община Пирот № 02-020/128/81 църквата е обявена за културно имущество - за паметник на културата. В Централния регистър на недвижимите културни ценности, регистрирана е под номер SK 769.

Църквата Св. Параскева в село Станичене, намира се на 9 км от Пирот към Бела Паланка и Ниш, в близост до пътя Е80, и въпреки достъпното си местоположение дълго време е била непозната в професионалната общност. Едва през 1966 година под по-късните слоеве са забелязани фрагменти от стенописи, които тогава са определени в XIV век. Изследвания, извършени с прекъсвания от 1974 до 1979, показат, че църквата е построена като мавзолей. Над западните входни врата, от вътрешната страна, е запис на основателя, от която научаваме, че храмът е построен и изографисан от Арсений, Йефимия и Константин през 1331 и 1332 година, в периода, когато България е била управлявана от цар Иван (Александър) Асен, а местния господар е бил Белаур. Подробна информация за тази църква може да се намери в монографията *Църквата на Свети Никола в Станичене* (Попович, Габелич, Цветкович и Попович 2005). Тези автори твърдят, че най-вероятно между XV и XVIII век Станиченската църква е възстановена, превърната в селска и така е променила името, то ест светеца на когото е посветена.. За това има две легенди, които тези автори, цитират. Църквата на Св. Параскева в Станичене е на

9. май 1967 година оявена за културно имущество, а на 23. март 1979 година е провъзгласена за паметник на културата от голямо значение. В Централният регистър на недвижимите културни ценности, намира се под номер SK 231.

Манастира Св Йоан Богослов, известен също като Погановски манастир, разположен е на левия бряг на река Ерма и административно принадлежи към община Димитровград. Огромното му значение за културата на Пиротския окръг го прави незаменим при представянето на религиозната архитектура на пиротския край. Църквата е посветена на Йоан Богослов. Построена е през втората половина на XIV век. Според плана си много е подобна на паметниците от Моравското училище. Института за защита на паметниците на културата в Ниш от 1967 до 1972 година спроведе археологически проучвания и разкопки, въпреки че разкопките не са напълно завършени, конзервационните работи главно са завършени. Те показаха, че черквата е построена "от земя", и че в продължение на векове е била жертва на вандализъм и унищожаване на гробовете в манастира. (Томич, Делянин и Митрович 1977) Остатъците от килиите са запазени и са оставени като видими следи от древен архитектурен комплекс. Освен църквата, най-важната сграда е сградата, построена през XIV век, едновременно с църквата. Предполага се, че става дума за останки на светска архитектура и че е приготвяна да бъде жилище на ктитора и неговото семейство.

Най-известната икона от манастира Поганово е двустранната икона, с размери 89х60 см, показваща най-добрите художествени качества на византийските императорски работилници и истински е шедьовър на иконописното изкуство от това време. Създадена е през последните години на XIV или в първото десетилетие на XV век. На предната страна показва видението на пророк Езекиил с Христос Емануел, който седи на дъга, под него е скалист пейзаж с бистро езеро и риби, а от двете страни на пророците Езекил и Авакум. На гърба на иконата са нарисувани фигури на Богородица с епитет Катафиги и Св Йоан Богослов, а между тях, въз златна основа, е написан частично повреден помен на клиента. Иконата днес се намира в криптата на катедралата Александър Невски в София.

Погановски манастир е обявен за паметник на културата от голямо значение и в Централния регистър на недвижимите културни ценности се намира под номер SK 222.

Манастирът Св Георги, известен също като Темски манастир, намира се на разстояние от 16 км северозападно от Пирот и на 1.5 км от селото Темска.

Въпреки че има предположения, че църквата посветена на Св Георги е построена върху руини на църквата от XI век²⁷, със сигурност, въз основа на надписа в наоса на храма, може да се каже, че наоса е живописан 1576 година, въпреки че има възможност, че наоса е построен по-рано. Въз основа на записа на входната врата от притвора към наоса над прозореца на южната стена, притвора е построен и живописан през 1654 година. Ценно начинание исторически и художествен анализ, особено на живописата и орнаментите даде Леонтийе Павлович в монографията

---

²⁷ Вижте уебсайта на манастира Темска <http://manastirtemska.weebly.com>

Манастирът Темска. Той смята, че манастирът Темска е един от последните издънки на Моравската школа, за което свидетелстват трите абсиди, които в Темска имат специални особености. Между тях са няколко ниши потопени със стенната повърхност, с цел да удовлетворят литургичното, практичното и функционалното използване на сградата, което архитектурата прави по-качествена. Когато става въпрос за живописата, "Днес са запазени 153 отделни фигури и 41 композиции." (Павлович 1966: 70) Павлович посочва, че е видна хармонията на отделните фрески, състава и украсата, и че изследванията на орнаментите на фреските показват, че декоративните решения буквално не са превземани.

Институт за защита на паметниците на културата от Ниш през 1970 година започна изследователски проект и работата по консервация и реставрация на църквата. Въз основа на проучванията, Радович (1974) посочва, че църквата живописането си през 1576 година е дочакала с определени увреждания, и първо е на бърза ръка и тремаво ремонтирана и след това живописана. Предполага се, че манастирът през 1692 година е бил изоставен и възстановенето вече през 1699 година е започнал монах Партение. Това беше последната по-голема интервенция на църквата.

Манастир Св Георги, или манастир Темска на 6. март 1948 година е обявен за културно имуществено, а на 28 юни 1983 година е провъзгласен за паметник на културата от голямо значение. В Централният регистър на недвижимите културни ценности, регистриран е под номер SK 212.

Църквата, посветена на Св Георги се намира на кръстопът между селата Дойкинци и Бърлог, в района **на бившето** село Дойкинци. Смята се, че църквата е построена през XV век. Църква Св. Георги в Дойкинци се намира под номер SK 771 в

Централния регистър на недвижимите културни ценности, но в него е посочено, че принадлежи към община Владичин Хан²⁸.

В днешното село Дойкинци на левия бряг на Дойкинска река, на около 1 км надолу по течението от селото, намира се църквата Св Никола. Тя е построена през XV век. За културно имущество - паметник на културата е обявена с решението на Общинския парламент Пирот № 02-020 / 54-84.

Църква Св Георги в Осмаково е от XV век, известна като Осмаковска църква, изградена въз основа на по-старо култово място, както е видно от късноантичната скулптурна пластика. Църквата е обявена за културно имущество - паметник на културата по решението на Общинския парламент Пирот № 02-020/83-84, а в Централния регистър на недвижимите културни ценности е регистрирана под номер SK 661.

Манастир Св Никола в село Синяц, на левия бряг на Нишава, е построен през XVI век, църквата е изографисана през 1618 година. Открити са големи и добре запазени стенописи. Стенописната украса е най-важната картинна цялост в източна Сърбия в началото на XVII век. Манастирът е обявен за паметник на културата и в Централния регистър на недвижимите културни ценности е регистриран под номер SK 946.

Манастир Св Никола в село Планиница е построен през XV век. С прост а е архитектура. Вътрешните стени изцяло са живописани през 1606 година, както е видно от надписа над входа на западната стена. Манастирът е обявен за паметник на културата на 09. май 1967 година и в Централния регистър на недвижимите културни ценности е регистриран под номер SK 297.

---

²⁸ Вижте excel документ *Паметници на културата* разположен на интернет страницата на Института за защита на паметниците на културата http://www.heritage.gov.rs/cirilica/nepokretna_kulturna_dobra.php В общината Владичин хан съществува село Докинци.

Църквата Възнесение Господне в село Завой днес практически не съществува. Експерти от Института за защита на културното наследство с тогавашния директор на Музея в Пирот извършиха рекогносциране, въз основа на което направиха предложение църквата да се постави под защита. Това беше направено на 04 февруари 1963 година. В Централният регистър на културното наследство, регистрирана е под номер SK 470. Въпреки това, скоро след вземането на решението за обявяване на паметник на културата, в края на февруари 1963 година, в резултат на проливни дъждове, имаше свлачище в областта и формиране на езеро, което потопа селото и църквата. През лятото на 1965 година, експерти от Института за защита на паметниците на културата извършиха подробни архитектурни, документационно-живописни и фотографски записи и подготовката за дислокация на църквата. Стенописите бяха отстранени със *strappo* техника, и църквата бе демонтирана. Строителният материали беше преместен на бъдещото местоположение, а фреските частично прехвърлени в Галерията на Музея на Понишавйето, а отчасти в ателието на Института. Към днешна дата, обаче, църквата не е възстановена нито стенописите могат да се видят. Въз основа на черно-бели снимки от 1965 година Пеич (1993) подробно представи стенописа на църквата и осигури ценни информации за някогашния ѝ външен вид. Тъй като в архитектурен стил църквата отговаря на храмовете в Планиница (1606), Божица (1607/8), Долна Лисина (1610) и Синяц (1618), предполага се, че църквата в Завой е построена през първото десетилетие на XVII век.

Сл. 1. Завој, црква Св. Тројице, североисточни изглед цркве у време поплаве 1963.

Fig. 1. Zavoj, église de la Sainte Trinité, vue nord-est de l'église au moment de l'inondation de 1963.

Църква Рождество Христово се намира в самия град Пирот, и тъй като се намира в част на града, чието име е Пазар, църквата е известна като *Пазарска църква*. Както по-старата църква е пострадала от палеж и наводнение, на нейното място е построена нова (завършена през 1866 година), по одобрение на султан Абдул Меджида I. В църквата се влиза слизайки по стълби, защото условието на султана е било църквата да бъде по-ниска, отколкото джамията, намираща се наблизо. Църквата Рождество Христово е с решение на Общинския парламент Пирот № 02-020/115-86 обявена за културно наследство културно имущество - паметник на културата. В Централният регистър на недвижимите културни ценности, регистрирана е под номер SK 2091.

Манастир Св Богородица се намира в близост до село Суково на десния бряг на река Ерма. Надписът над прозореца по фасадата на запад казва, че строежа на манастира е продължил от 1857 до 1859 година. За произхода на манастира съществува народна легенда²⁹. В манастира Суково две фрески привличат особено внимание: една изобразява Свети Христофор с ореол и глава на животно, а другата Дева Мария с крила.

Институтът за защита на паметниците на културата от Ниш през 1974 година приложи процедури за опазване и възстановяване, когато отново бе покрит цялия двоен покрив. По време на работата в околностите на купола намерени са голям брой керамични предмети, разпоредени и тясно сгъшени едни до други и едни над други, с отвор винаги обърнат надолу. Маркович (1979) казва, че находки от този вид са много редки в нашата област, което изтъква уникалността на Суковския манастир. Манастирът Св Богородица на 13. март 1968 година е обявен за паметник

---

²⁹ Вижте сайта www.pirrot.pi.co.rs Страницата е посетена на: 10. 08. 2014.

на културата и в Централния регистър на недвижимите културни ценности, е регистриран под номер SK 302.

Църквата Св. Никола в село Крупъц е малка сграда, в която се подчертава разстоянието между северната и южна стена, които са характеристики на строежа на XVII век. На вътрешните си стени църквата има нарисуван животопис, в който са очевидни два слоя стенописни украси. С по-млади (датирани от надписа над входа на храма) са украсени фигуралните зони на олтарната площ и фасадата на западната стена на наоса. Долните части на първичния, по-стария стенопис са варосани. Запазените боядисани повърхности на стария фреско-ансамбъл по своите иконографски, тематични и визуални характеристики и особености, имат характеристики на художествени произведения, създадени през XVII век.

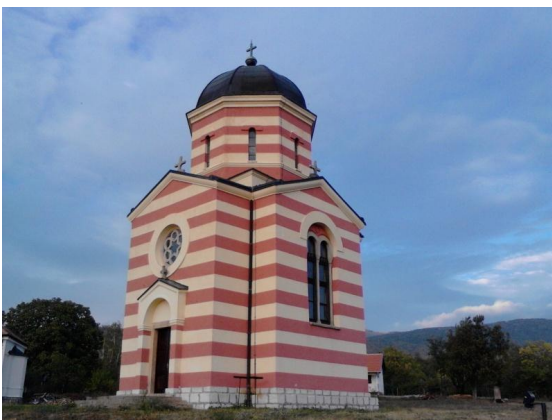
Когато 1995 година Институтът за защитата на паметниците на културата в Ниш, в сътрудничество с Музея на Понишавиe извършиха реконструкция на притвора, бяха проведени и археологически проучвания и открити са четири културни хоризонти, от които най-старият е от раннохристиянска базилика от V или VI век. (виж: Йеременкович 2009). С решението на Община Пирот № 02-020/85-84 църквата е обявена за културно имуществено, а в Централния регистър на недвижимите културни ценности е регистрирана под номер SK 663.

Манастирът Св. Богородица (Ваведение) във Височка Ръжана на десния бряг на река Височица обявен е за културно имущество - културен паметник по решението на Общинския парламент Пирот № 02-020/82-84, а в Централния регистър на недвижимите културни ценности е регистриран под номер SK 660.

Църквата Св. Георги в Славиня за културно имущество - културен паметник е обявена по решението на Общинския паламент на Пирот № 02-020/84-84, а в Централния регистър на недвижимите културни ценности е регистрирана под номер SK 662.

Църквата Св. Йоан Главосек се намира в махала Раковица. Тя е построена като мемориал на загиналите войници по време на войната за освобождението на Югоизточна Сърбия от турците в Балканските войни и Първата световна война. За културен паметник - културно имущество бе обявена по решението на Общинския паламент на Пирот № 02-633/1-86, а в Централния регистър на недвижимите културни ценности е регистрирана под номер SK 912.

Оброчни кръстове

В пиротския окръг, в непосредствена близост до манастирите и църквите, е запазена и голям брой на тъй наречените „оброчи“. По принцип те са част от словенското езическо почитане на култа на дърветата. Местните хора са ги поставяли на места, които не са достъпни и видими за всеки минувач. "Много оброчи бяха поставени, за да умиловат някои светци, като Св Илия или Св Герман (Джерман), да им защитат (запазят) нивите и лозята от бедствия, като градушка и буря. Някои са били поставени в знак на благодарност от селяните, някое семейство или повече семейства, но и от отделно лице за направеното добро добър (Св Петка) или някой завет даван за прекратяване на различни болести, или заздравяване на някого от семейството, както и прекратяване на масова смъртност на хора и добитък. Интересно е, че в допълнение към посочените по-горе причини, по историите на много хора, доминиращата роля, дори решаваща, имат сънищата, в които се появяват светците..." (Йерменкович 2009: 14-15)

Днес, оброците се посещават на празника на светеца, на който е посветен кръста. "Освен донасяне на цветя, свещи и сладкиши, при някои оброчи се „коле молитва“ (Йерменкович 2009)

Йерменкович е изброил и подробно описал двадесет оброчни кръстове в крупашката енория: 12 в село Крупъц, четири в района на Велико село и три в областта на Мали Йовановац. Също така, изучавайки микротопонимията Златкович е евидентирал и оброчи в другите села в пиротския край³⁰.

---

³⁰ Статиите на Златкович са публикувани в брой 31, 34 и 35-36 на списанието Пиротски зборник, който в електронен вид е на разположение на сайта на Народната Пирот <http://www.nbpi.org.rs/ostalo/digitalizacija>

Сгради в Пирот

Къщата на семейство Христич. Конакът на Христич архитектът Йован Крунич (1977) е считал за един от най-добрите примери на ориенталска архитектура, който е в голяма степен в съответствието с принципите на модерната архитектура³¹. Къщата на семейство Христич е на 14 септември 1953 година е обявена за културно имущество, а на 29 март 1979 година за паметник на културата от изключително значение. В Централния регистър на недвижимите културни ценности е регистрирана под номер SK 295. В къщата се намира Музея на Понишавието.

Къщата на М. Панайотович, известна като **"Бяла котка"** („Бела мачка“). Крунич изтъква, че „външния ѝ вид е много нарушен от последващи адаптации, като и стенописите, които са боядисани с вар. Сградата е "защитена", но това не спира процеса на бавно влошаване на състоянието ѝ" (Крунич 1977: 244). Днес, 37 години, след като Крунич пише тези редове, къщата "Бяла котка" е почти изцяло разрушена макар че много от анкетираните заявиха като една от най-важните символи на града. За културно имущество е обявена на 29 март 1953 година, а за паметник на културата с голяма значимост е определена на 29 март 1979 година. В Централният регистър на недвижимите културни ценности е регистрирана под номер SK 298.

---

³¹ Описанието на къщата дадено е на интернет страницата на музея Понишавије www.muzejpirot.com

Къщата на Стоян Божилович Бели е построена след 1840 година от бондрук в балкански стил. За културно имущество - паметник на културата е обявена с решението на Общинския парламент Пирот № 02-020/129-81, а в Централния регистър на недвижимите културни ценности, тази къща е регистрирана под № SK 2071.

Сградата на аптека Карло Скацел е първата целово проектирана бизнес - жилищна сграда в Пирот а построил ѝ е фармацевтът с чешки произход Карло Скацел през 1912 и 1913 година. Проектирана и конструирана като сграда в редица, поставена директно върху регулационната линия на улицата. В декоративната ѝ обработка, заедно с класическите, нео-ренесансовите и нео-бароковите елементи, използвана е плитко стилизирана сецесийска пластика. Тази сграда на 21 юли 1977 година обявена е за паметник на културата, а в Централния регистър на недвижимите културни ценности е регистрирана под номер SK 464.

Сградата на Гимназията Пирот е построена в периода 1904-1907 година по дизайн на архитекта Милорад Рувидич. Страничните крила на сградата са построени през 1920 и 1921 година. Сградата е построена в духа на академичната нео-ренесансова архитектура. За културно имущество - паметник на културата е обявена с решението на Общинския парламент Пирот № 02-020/44-89, а в Централния регистър на недвижимите културни ценности е регистрирана под номер SK 940.

До сградата на гимназията през 1920 и 1921 година е построен физкултурен салон, известен като Соколана защото изграждането му беше иницирано и помогнато от страна на членовете на Соколското дружество "Душан Велики", основано през 1903 година. В нейната архитектура, вижда се въздействието на неоренесансата, а най-вече в профилираната дограма, хоризонталните корниза под прозорците в зоната на отвора и венеца над прозорците с имитация на ключов камък.

Сградата на Окръжното управление е построена в края на XIX век за нуждите на Окръжното управление. Днес в нея се намира хотелът "Гали". За културно имущество - паметник на културата е обявена с решението на Общинския парламент Пирот № 02-020/45-89, а в Централния регистър на недвижимите културни ценности е регистрирана под номер SK 941.

Сградата на Общинския съд - Областната сграда на началството е построена в периода от 1910 до 1912 година, по специализиран проект на архитект Александар Янкович. Стилото е забележимо различно вдъхновение в рамките на общия академично, класицистично, нео-ренесансово и нео-бароково композиране. За културно имущество - паметник на културата сградата е обявена с решението на община Пирот № 02-020/46-89, а в Централния регистър на недвижимите културни ценности е регистрирана под номер SK 942.

Занаятчийски и търговски работилници на Площада на Републиката в Тиябара правят амбиентална цялост, която за културно имущество е обявена с решението на Община Пирот № 02-020/127-81, а в Централния регистър на недвижими имущества - просторно културни и исторически обекти Тиябара е регистрирана под номер РКІС 72. В центъра на площада, който е във формата на триъгълник, намира се пазара. В нейната югозападна част намира се чешмата Гушевица, а редица улици, която правят Площада на републиката се намират занаятчийски и търговски работилници. Днес преобладават магазини на дребно, само няколко занаятчийски работилници с различни профили, но архитектурата е запазена.

В североизточния край на Площада на Републиката в Тиябара намира се Паметника на освободителите от турците. Става дума за камънен паметник оглавен от бронзова фигура на сокол. Първоначално тя е била позлатена, но по време на Втората световна война е била взета в България. Паметникът е възстановен през 1987 година, а за културно имущество – културен паметникът е обявен с решението на Община Пирот № 02-020 / 42-87.

Сръбско и гръцко военно гробище на Матилевица. Войниците на III гръцка дивизия в края на 1918 година бяха разположени в Пиротските села Извор, Гнилан,

Суводол и Темска. Недостатъчно подготвени за военни действия в тази област и суровата пиротска зима, 358 гръцки офицери, сержанти и войници, са загинали тогава. През 1923 и 1924 година техните останки бяха прехвърлени покрай тиябарската част на гробището, където са погребани сръбските войници. На площ от около 500 m² през 1924 година е построен паметник от бял мрамор във форма на буква Т, на чийто връх се намира каменен релеф. На паметника са издълбани и стихове, които прославят братството на сръбския и гръцкия народ. (виж: Лилич 1994). Сръбското и гръцкото военно гробище на Матиливица е обявено за културно имущество-паметник на културата с решението на Община Пирот № 02-020 / 44-87

Беговия мост близо до село Станичене е разположен над река Темштица, в близост до магистралата Бяла Паланка - Пирот. Запазена е само неговата западна част. Построен е най-вероятно в края на XVII век, точно преди началото на Австро-турската война от 1683 до 1690 година, когато строежа е прекъснат, и как се смята, никога не е завършен. Днес, каменната част на моста е в много добро състояние докато обновената дървена част е в разпадане.

Беговият мост е обявен за паметник на културата с решението на Община Пирот от 12. април 1992 година, а в Централния регистър на недвижимите културни ценности е регистрирано под номер SK 2090.

Монументалната площ с паметна плоча на Каца Камен е област, където по време на Втората световна война българските войници избиха редица жители на пиротските села, за което гражданите на Пирот е информирал свидетел, едно българско момче. На мястото на егзекуцията е издигната паметна плоча, на която през 80-те години на XX век, се събираха гражданите на Сърбия и България с цел да си спомнят за жертвите на фашизма. Монуменаталната площ с паметна плоча на Каца Камен е обявена за културно имущество - знаменито място с решението на Община Пирот № 02-020/43-87.

***

Освен наброените обекти на недвижимо културно наследство под закрилата на държавата, ще наброим още три съоръжения, за които смятаме, че заслужават внимание в бъдещите дейности за опазването на недвижимото културно наследство и неговата интеграция във функция на осъществяването на социално-икономическото развитие.

Рабенова сграда се намира в улицанта Сръбки владетели. Построил я е еврейския търговец Арон Рабен. На приземния етаж са магазини и кръчма, и на първия етаж четири апартамента с повече стаи. В предната част на апартамента са били балкони от желязо. На един от тях металните пръчки са били свити във форма на годината на строежа - 1883. От четрите балкони, сега съществуват само два. Тавана е украсен с фигури от гипс (някои могат да се видят и сега) и на ръба на покрива, в центъра, бяха подредени различни статуи от гипс. В Рабеновата сграда, докато не получиха своите сгради бяха разположени Пиротската гимназия (до 14. октомври 1907 година, когато се премества в сегашната си сграда), Пиротския окръжен съд и Държавния данъчен департамент за пиротския окръг. Балконите на сградата от време на време са служили като трибуна за говорители.

В Рабеновата сграда доскоро беше един голям магазин за мебели. Тъй като все още е жива паметта за Рабеновата сграда като епицентър на социалния и културния живот в Пирот, и че сградата сега е празно, може да се използва в образователни и културни цели.

Крепостта на Черни връх. На самия връх на Стара планина, Черния връх, намира се една от най-добре запазените военни крепости от XIX век. Тя е построена след изгубената война срещу българите през 1885 година с намерението за по-добра защита на източните граници, не е било възможно да се мине през планинския проход, а тя да не се види. Въпреки, че малко се знае за нея, известно е, че никога

не е служила за целта си, за която е построена. Крепостта е в системата на преходна защита, но състоянието ѝ се влошава.

Еврейската баня. В центъра на Пирот, в Еврейската улица, в двора номер 13, подобаващо на освободено паркоместо намират се останки от еврейска ритуална баня, която на еврейски се нарича *mikva*. Институт за защита на паметниците на културата на Ниш в момента е само поставил защита под формата на греди и стреха, с цел условията на времето да не влияят много върху влошаването на това важно свидетелство за Пирот като мултикултурна среда.

Сгради на народна архитектура също представляват важен сегмент на недвижимото културно наследство. Въз основа на данните, дадени в литературата, по-специално на описанията, дадени в промоционалните материали на Туристическата организация Пирот, на терена, открихме, че селата Топли Дол, Дойкинци и Гостуша са тези, в които традиционната архитектура е до голяма степен запазена.

Съоръжения, които се използват за извършване на дейности, необходими в икономиката, по-специално воденици, тепавици дараци представляват специален тип народно строителство. На реките на горне Понишавје имало 79 воденици, девет тепавици, седем дарака и две хидроцентрали. Най-голям е броят на

водениците на Добродолска река (21), следвани на Ерма (16), на Присийанска река (14) и на река Градашница (девет).

Петровиц (1961) дава подробно описание на две воденици на река Градашница – Бегова и Банковичева воденица и конкретно взема под внимание възможността за опазването им (което е предпоставка за използване на целите зна културния туризъм). Сред градашнишките воденици е и Шадъина воденица, която с разширяването на Пирот стана единствената воденица в града.

Индустриално наследство

Бързото развитие на индустрията в периода между двете световни войни, и особено от 1935 година насам когато е открит завода за каучукови опинци "Тигър", доведе до повишаване на необходимостта за произвеждане на повече електроенергия. Тази необходимост между първите забелязаха собствениците на "Тигър", които инициираха изграждането на водноелектрически централ "Темац". Описание на неговото изграждане и елементите на завода даде Манич (2006.). "Включена в водноелектрическия систем на Сърбия, водноелектрически централ "Темац". работи непрекъснато до май 1990 година, когато поради икономическа неизгодност спря да работи, но се съхранява в изправност." (Манич 2006: 25, 28), Музея на науката и технологиите през 2001 година на Правителство на Република Сърбия подаде предложение водноелектрически централ "Темац" да се обяви за паметник на техническата култура, но все още е под предварителна защита. Въпреки това, водноелектрически централ "Темац" в 2012 година бе включени в културния маршрут *По пътищата на Тесла и Станиевич*.

Нематериално културно наследство

Езикът, устен и писмен (говора и писмото) е основният отличителен начин на изразяване на културата на групи, народи, или регион, какъвто е случаят в областите Пирот и Монтана. В разговорите с респондентите в Пирот езикът на гражданите на Пиротския окръг (включително и жителите на съседната община Княжевац) и гражданите на округа Монтана е представен като много важна връзка между общините Пирот и Монтана, защото населението на Пирот и Монтана много лесно се споразумява, което улеснява перспективите за бъдещо сътрудничество между тези общини. В Сърбия, сред хората, които нямат връзка с пиротския край, както и частите от Източна и Южна Сърбия, често се смята, че в този регион се говори смес от сръбски и български, и поради това е труден за разбиране.

***

Устното наследство в Пиротския край отглежда се и чрез изразяване на хумора. "За да се идентифицира духовната идентичност на Пиротчани хуморът е значителен не само с това, че разкрива, а по-скоро от това с което облича, покрива с шега и комика. Това най-ясно се вижда през дългите хумористични прозни форми, както са историите за животни, приказки и разкази" (Йованович 2011: 154). Но, пълния ефект устната традиция постига в по-късите повествователни форми, като например анекдоти, забавни истории, шеги и вицове. "Тези многобройни видове привличат вниманието не само със съдържанието на разказаното, но са атрактивни

и със средствата, използвани в хумористичните обиди човешки и колективни слабости и недостатъци." (Йованович 2011: 155)³²

В цяла Сърбия най-известната черта на пиротчанеца е скъперничеството. Тя също е предмет на голям брой вицове. Анкетираните са единодушни в това, че вицовете за пиротчани не им пречат докато не станат обидни. Няколко от анкетираните посочиха, че тъкмо трудните условия на живот са предизвикали скъперничеството, защото не се забравяло колко трудно се спечелва имуществото. Анкетираните са съгласни и с мнението, че вицовете за пиротчани са станали разпространени, благодарение на печалбарите, които далеч от Пирот старателно са се опитвали да заработят за по-добър живот за своите семейства. Разпространението на вицовете за пиротчани по такъв начин говори за движението на населението и социалните условия в пиротския край.

Занаяти

В уводната си глава, в това проучване казахме, че в Пирот и околните места са работали различни занаятчийци: дунгъери, грънчари, дърводелци, качари, коритарии, колари, ковачи и налбанти, опанчари, обушари, кожухари, абаджии, бояджии, шивачи, килимарки и други. В уводната част вниманието на изследването бе отделено на техните организационни форми и тук ще представим накратко спецификата на занаята, които са се запзили в началото на XXI век в контекста на усилията да продължат, за да се запазят като форма на нематериалното културно наследство.

Дюнгерски занаят

Показвайки развитието на къщите в пиротския край Родич изтъкна един много важен фактор в строителството и цялостната архитектура на XIX век. "Това са майсторите строители, селяни и печалбари от този край. В обектите на материалната култура, която е отразена в типовете на селските къщи, човека от този край е на конкретен и видим начин сложил печат върху строителските си знания и умения. Факт е, че селянинът-строител стремеж към напредък, създавайки по-добри условия на живот, ако материалните му ресурси са създавали такива

---

³² Драголюб Златкович десетилетия в пиротските селата събира голям брой шеги, вицове и анекдоти, които са публикувани главно в изданията на Пиротския сборник. Това е значителен принос за опазването на устната традиция на пиротския край.

възможности. В този строителски творчески път, приел е, използвал и пренасял знанията на своите прадеди "(Родич 2010: 114).

От 2012 године в Центъра за нематериално културно наследство, както и в Републиканския институт за защита на културното наследство са започнали работа по проект "Картиране на националените строители", който включва и джонгерите от Пирот и околните места, преди всичко от село Гостуша. Описвайки изпълнението на този двугодишен проект Панич изтъкна това, че народното строителство прави "един своеобразен тезаурус на специфични знания, умения, религиозни вярвания и практики, които са неизменна част от сръбската идентичност и *наследство*. В сътрудничество на Центъра и на Института за защита на паметниците на културата в Ниш, от 2012 година в село Гостуша организират се лятни училища на народно строителство, предназначени предимно за млади архитекти и реставратори.

Грънчарския занаят

Грънчарският занаят в община Пирот е един от най-дълговечните. Петкович е изтъква, че по време на нейните изследвания на въпроса, от кога датира грънчарския занаят, отговаряли са "от памтивек." Петкович посочва, че за развитието на грънчарството, особено след освобождението от турците, от решаващо значение са били две причини: съществувне нужда от грънчарски изделия и недостатъчно развитие на идустириалното производство. (Петкович, 1984: 143) Най-много занаятчийи грънчари са били от село Велики и Мали Суводол, Гниляне, Блато, Расница, Барје Чифлик, Костур, Бериловац, Извор, Полска Ръжана, Търняна и Велики Йовановац. Чираци от тези села са отивали в Пирот, за да научат занаята. Петкович цитира тълкуването на един грънчар, който казва, че по-голям брой грънчари в някое село не са последствие от по-добро качество на земята и материала, а желанието за печалба. "В селото един на друг гледат". Едно момче отиве на занаят, учи го и след време става майстор, придобива имущество, купува земя - имот на село и това е още една причина бащите да изпращат децата си да учат грънчарския занаят. Другата причина е може би факта, че само в грънчарството чиракът е бил платен за помощта, която е предоставял на майстора, то ест за работата си" (Петкович 1984: 145-147). Занаятът се учил и дипломата се получавала в съответствие с правилата, определени от гилдията. Грънчарската гилдия в Пирот е съществувала и по време на турците, но след освобождението от турците, както отбелязахме в разделите посветени на икономиката, всички гилдии са реорганизирани.

В Пирот и околните места забележително е използването на трите вида техники в производството на керамични продукти: керамични продукти направени без колело (този вид изработка на керамика още се наричала женска, защото жените изкопавали земята, приготвяли я и изобразявали, и поставяли я да изсъхне и да се пече); керамични продукти направени на ръчно колело (техника, използвана за кратко и тези колела не са били особено разпространени); и керамични продукти направени на крачно колело (направени от мастна глина без добавки. Предметите са по-малко устойчиви на огън и се използват предимно за съхраняване на течности. Западно от Велика Морава този тип керамика са правили печалбарите от Пирот.

Грънчарите произвеждат битови предмети (различни дълбоки и плитки съдове), лични вещи, украшения с зооморфни и антропоморфни форми, предмети, които са инсталирани в къщата, занаятчийски материали и музикални инструменти. Най-много са правени стовни - "стовне" (за които все още се казва, че когато пиете от стовна водата не може да се разлее) стомне, флакони, буркани, дюведжарки, саксии и друго. Керамичните продукти дес са част от сувенирите предложения.

Дървообработване

С обработка на дървения материал занимават се няколко различни занаяти: дърводелски, кацарски или пинтерски, коритарски, коларски и друго. Тези занаяти са разработени благодарение на богатството на горите в района на Пирот. Дограмаджии, както са се наричали дърводелците в турско време, са вършили груба обработка на дървото и подготвяли материала за постройка на къщи, особено на покриви. От дървообработващи инструменти са използвали големи триони, както и ръчно ковани брадви с широки остриета.

След първичната обработка на дървото дърворезбарите са рязали, дялали и рендосвали материали както за тяхна употреба, също така и за продажба. Изработвали са дървени аксесоари. Най-вече са правили чутури, сланици, заструги, чаши, чинии и лъжици. Правени са също така вретена, дървени закачалки, корита за пране и за колене на свине, легла, пейки, рафтове, треношки, както и други мебели.

Когато става дума за мебели дърводелците обикновено правят: столове, маси, пейки, легла, столічки, треножници, шкафовe, гардероби, както и прозорци и врати, рамки за снимки. Масивно дърво се използва рядко, заради високата цена и трудностите за обработка. Дърводелците са също правили огради и покриви на търговски сгради. Според специфичните изисквания дърводелците са украсявали мебелите с дърворезба. Гравюрите са правени единствено на трапезарийските, порядко на стайните, а обикновено на отделни части от мебелите.

Металообработване

С металообработване се занимават: ковачи, налбанти, казанджии, пушкари, златари. С ковачите под един покрив са работили и налбантите, защото в повечето

села и особено в по-малките, един занаятчия е задоволявал всички нужди. Следователно, тези два занаяти са неразделни и тяхната дейност се описва заедно. Ковачите са правили и селскостопански инструменти и оръдия – рало, помагала за браносване на земята, за бане на плодове, за транспорт на имущества. От занаятчийски инструменти, правили са инструменти за обработване на: метал, камък, дърво, кожа и текстил. Предмети за интериори, които са били използвани и вградени в селски и градски къщи също бяха правени в ковашките работилници: пещи от черна ламарина, „чешагийе“, „машице“, части от доплапа Ковашки продукти, етикетирани с шарайки бяха белег на работилниците и качеството на продукта. Баришич е отбелязал, че в Пирот има две ковашки работилници, където се произвеждат и ремонтират железни интериорни и екстериорни предмети както и селскостопански инструменти и оръдия.

Каменоделски занаят се основава на използването на камък от кариерите или от мините. Най-голямата кариера е била в Темска, близо до манастира, а по околните села се намират малки мини. "Камъкът от мините селяните са обикновено използвали за изграждане на основите на къщи и за търговски сгради, за покривнае на покривите на къщите с каменни плочи, за покриване на търговски сгради, най-вече кошари. Специални дейности в каменоделския занаят е правене на надгробни плочи.

. Обработка на кожа

Кожата са обработвали следните занаятчии: кожари, самарджии, обуцари, опанчари и кожухари. Кожата се получавала по различни начини, чрез

животновъдство и лов. Когато става дума за занаятите, свързани с обработката на кожа, те са най-вече изчезнали, защото условията на живота се променя и техните продукти вече не са необходими. На първо място става дума кожухарския занаят (производство на предмети от кожа), табашкия занаят (подготовка на кожата за по-нататъшна обработка) и сарашкия занаят (производство на конско оборудване, дисаги, кожени колани, кожени чанти, плетени канджии т.н.). Опинци, въпреки че вече не се използват като обувки, все още се правят като сувенири, въпреки че няма точни данни за това дали и колко обуцари са оцелели в Пирот.

Килимарство

Пиротското килимарство, или специфичен вид на изработка на килими, исторически е свързано с град Пирот и община Чипровци в българската област Монтана. За разлика от Пирот, в който жените само в града са се занимавали с килимарство, в Чипровци килими са тъкали и селските жени.

Когато става дума за историята на килимарството, Филипович изтъкна, че килимарството е културно творение, което е дошло от изток, докато Живкович и Костич смятат, че то е съществувало преди, то ест в Средновековието и преди идването на турците на Балканския полуостров, и че по време на турското правителство се разработвало и усъвършенствало под ориенталското влияние. Развитието на килимарството Чирич (1968: 29-30) свързва с периода на османско владичество, тъй като данни, и промени от по-рано няма, а най-стария запазен

килима е датиран към края на XVIII и началото на XIX век. Петкович и Влаткович пък подчертават "Пиротското килимарство обаче, вече в XVI век е започнало по-висок етап на развитие, с високо развито производство. По време на пристигането на турците в тези краища вече е формирана техниката на тъкане, стан и основните орнаменти, както и някои предмети: църга и покровац "(Петкович и Влаткович 1996: 16)

Когато става дума за процеса на производството, качеството на вълната е най-важното. Пиротските килимарки показват, че вълната на старопланинските овци е с много добро качество заради планинската паша в областта, която е богата с различни видове растения. В тъкането на килима използван е вертикален стан, което е производствена специфичност на Пиротския килим.

За Пиротския килим е "характерно: оригиналността на тъкането (еднакво и от двете страни), геометрични (перпендикулярно) шарки, силни цветови контрасти (но не са взаимно изключващи се), и накрая, произход и име на шарката." (Чирич 1968: 33) Първобитните шарки са били триъгълници и ромбови, а по-късно същи в различни комбинации или в комбинация с куки и кукички. Тези оригинални геометрични шарки на най-старите килими "дадоха – в следващата стъпка - стимул, със същата техника, да започнат да се копират и прилагат на килима обекти от килимарската среда, които са разположени тук наблизу. (...) по-късно се появява извънреден мащаб и богатство на комбинации, при които преобладават флорални мотиви. Най-накрая се появяват и животински мотиви, и, накрая, сцени от живота с човешката фигура "(Чирич 1968: 32-33).

Шарките са всъщност символи, с които килимарката изразява желанието си да допринесе за просперитета на семейството и осигуряване на защита на дома си. Броя на килимите е показател за благосъстояние на семейството. Забележителна характеристика на пиротския килим е, че шарките се учили наизуст. Така уменията, на млада килимарка да изтъче килим са всъщност доказателство за нейната интелигентност. Знанията и уменията, необходими за изработка на килими са прехвърляни на момичета, веднага след като те стават достатъчно големи да се омъжат.

Фактът, че шарките са се учили наизуст, както и факта, че самия процес на тъкането не е просто физическа работа, и, накрая, фактът, че в момента възнагражденията на килимарките са малко по-високи от минималната работна заплата, изглеждат доста плашещи за младите пиротчанки да се захванат се изработка на килими.

Пиротското килимарство се намира в Националният регистър на елементи на нематериалното културно наследство.

Както вече бе споменато, производството на килими е връзка на Пирот и (окръга) Монтана, защото килимарството е също разработено в Чипровци (община в окръга Монтана, в северизточната част на Стара планина). Тъй като Пирот бе основният център за дистрибуция на килими и факта че пиротчанките са изработвали качествени килими, килимарството в Чипровци може да се означава като пиротско (can be labeled as Pirot-style kilim making).

Гастрономия

Пирот е известен и с кулинарните си специалитети. Преди всичко се изтъква

кашкавала и пеглана кобасица, макар че на пиротското меню се намира голям брой и други специалитети.

Кашкавал

На територията на Стара планина, до преди 15 години направен е една от най-добрите сирена в света. Това сирене се нарича Старопланински кашкавал или Пиротски кашкавал и представлявал е един от най-важните продукти за износ от Сърбия, и интересно е да се добави, че 60-те години на XX век, това е сиренето, което се използва най-вече в храненето в Белия дом.

Експертите от Земеделския факултет на Белградския университет, в сътрудничество със специалисти във Фонда за развитие на селското стопанство на община Пирот и на Института по молекулярна генетика и генно инженерство през 2012 година, изговиха *Главния елаборат относно закрилата на в детайли наименованието за произход за Пиротски кашкавал от краве мляко*.³³ Той описва технологичния процес на производство на пиротския кашкавал от краве мляко. Въпреки че първата фаза на изработката, а въз основата на млечния комзитни характер на млякото по принцип не се различава от производството на други видове сирена, разликите се срещат в другите етапи на производството. Като цяло, кората на пиротския кашкавал е изразена, но сиренето може да бъде и без кора или с хомогенена тънка кора, ако повърхността му е защитена с подходящо покритие или филм, което би трябва да гарантира запазването на качеството на кашкавала и безопасността за здраве. Кората има светло жълт до златист цвят. Структурата и конзистенцията на тестото е монолитна, частично листна и еластична - пластмасова. Цвята на тестото е светло жълт до наситено жълт. Когато се пресече, пиротския кашкавал няма дупку (шуплике), но може да има малък брой малки пукнатини, създадени по време на обработката.

Пиротски кашкавал от краве мляко оговаря на стандарта JUS И Е.С2010. В този момент лиценз има е само Млекрското училище, което разполага с магазин в центъра на Пирот. В него, както и няколко други магазини също се продава и кашкавал от овче мляко.

---

³³ Елаборатът се намира на страницата

http://www.zis.gov.rs/upload/documents/pdf_sr/pdf_ogp/G%2061%20Pirotski%20kackavalj%20od%20kraj%20mleka.pdf Страницата е посетена на 30. 08. 2014.

Пиротския кашкавал по предложение на Община Пирот и Музея на Понишавйето е включен в Националния регистър за елементи на нематериално културно наследство.

Пеглана кобасица е специалитет, направен от комбинация от овче, телешко (или говеждо) и козе месо, въпреки че има и комбинации с магарешко месо. Свинско месо не се използва, тъй като се разваля бързо, но за "опакровка" може да се използват и свински черва. Важно е, месото да няма жили, така че се използва само месо с най-високо качество (отделяне на жилите и мазнините) и добавяне на подправки (сол, лют червен пипер, черен пипер, чесън, евентуално дафинов лист и босилек) опакова се в черва и се суши на течение, оформена е в типичната форма на подкова. Още след втория ден започва да се глади със стъклена бутилка, напълнена с вода на температура на околната среда и самата процедура се повтаря всеки ден, веднъж на ден. Според информацията от господин Станкович собственика на лръчмара „Двойка“, който е един от най-заслужните за запазването на пиротската пеглана кобасица, периодът на сушенето на наденицата е 40 дни, а температурата трябва да бъде между - 5 и + 5 ° C. Ето защо, тя се изработва от късна есен до ранна зима. Господин Станкович също ни казва, че пиротската пеглана кобасица е най-малко на 400 години, а според една от версиите създадена е така, че татарските конници в турската армия са я носили под седлото.

Ястия

От ястия за закуска и днес сред най-любимите е качемакът, а освен него и тъй нареченото „пържено“ (зеленчуци, особено чушки, пържени с яйца и сирене, подобно sataraj), въпреки че Шарац - Момчилович³⁴ посочва, че терминът "пържено" се използва и за белмуж (ястие от топено младо овче сирене).

Освен кашкавал, от млякото се прави и урда - ситно сирене, което се яде самостоятелно, но и в комбинация с лют червен пипер и други подправки като урнебес салата. Като един вид салата се сервира и "цедео мляко" (както в Пирот наричат кисело мляко или заквасена сметана) с чушки.

Когато става въпрос за готвени ястия днес са най-популярни пълнени сарми в лози листа с овче цедено мляко; пълнени чушки (пресни и сушени), свадбарско зеле, фасул (като чорба и пребранац – на гъсто), както и други видове варива (зелен фасул, грах и т.н.), в комбинация с или без месо. Сред любимите ястия е и *подробница* (която в други части на Сърбия се нарече агнешко сърма), която също се яде с цедено мляко.

---

³⁴ Шарац – Момчиловић Вера. 2010. „Традиционална и савремена исхрана становника општине Пирот“. *Гласник Етнографског музеја* 74/1. Београд: Етнографски музеј, стр. 317 – 408

Пиротчани подчертават, че техното барбекю е най-доброто, а потвърждение за тези твърдения е във факта, че състезанието в готвенето на барбекю, което в Пирот се организиран като ежегодно събитие в началото на август, предизвиква голям интерес и сред пиротчани и сред граждани от други градове в Сърбия, както и сред голям брой граждани на България. Барбекюто е най-търсено в събота, когато голям брой граждани на България идват в Пирот на пазарен ден и посещават манастирите (особено Погановския).

За съжаление, голям брой туристи, които се интересуват предимно за барбекю отразява се на факта, че този вид ястие доминира в менюто на пиротските ресторанти, докато другите храни, особено варени, по-трудно се намират.

Контекстуален анализ на наследството на Монтана и Пирот, с цел създаване на съвместна програма за опазване и поддържане на културното и историческо наследство на трансграничния регион

Обобщено разглеждано, и в Пирот и в Монтана припознава се значението на природното наследство, а особено на Стара планина (в Пирот, например Висок, Видлич, Три чуке и т.н., в Монтана върховете Ком, Тодорини кукли). В Сърбия, тя е обявена за природен парк докато в България някои нейни части са включени в ЮНЕСКО МАВ директориум резерват на биосферата. Хидроложката мрежа на Стара Планина е формирала впечатляващата природа - водопади (Куртулски скок, Чугулски скок и т.н. в Пирот, докато в Монтана се изтъкват Хайдушки водопади), клисури (Влашка клисура, Владикинеплова, клисура под Тодорини кукли, и т.н.) и пещери. Хидрологичните ресурси и в Монтана (Варшец) и в Пирот (Даг-банъица, Звонска баня) действат стимулиращо за развитието на спа туризма.

Когато става въпрос за недвижимо културно наследство в община Пирот има 26 сгради под закрилата на Република Сърбия. Една сграда (къщата на Христич) е категоризирана като паметник от голямо значение, докато четири паметници са от голямо значение; един е защитен като значително място, един като просторно културна и историческа забележителност, а другите като паметници на културата. Освен тях за пиротски край е значителен и манастира Свети Йоан Богослов в Поганово, който също е под закрилата на Република Сърбия като паметник на културата от голямо значение.

В община **Монтана**, тъй като системата на опазване на наследството в България е малко по-различна от системата в Сърбия (например, в България, местните музеи извършват дейности, които в Сърбия изпълняват институтите за опазване на паметници), както и че обектите на културното наследство се класифицират в две групи (наследство от национално и културно наследство от местно значение), следва да се отбележи, че на територията на Монтана, а като наследство от национално значение, са защитени 34 сгради, от които две сгради на народната архитектура, шест религиозни сгради (църкви и манастири), 13 археологически находища (основно става дума за могили (гробници), антично наследство, както и обект датиращи от праисторическата епоха и Средновековието), а 13 обекти от историческо значение³⁵ За разлика от Пирот където оброчните кръстове са местно

---

³⁵ Вижте сайта на Министерството на културата на Република България
<http://mc.government.bg/images/NPK/MONTANA.pdf> страницата е посетена на 05. 09. 2014 година

признати като важни представители на религиозни практики, но не са защитени, голям брой оброци в Монтана са защитена като обект от местно значение.

Различните форми на нематериално културно наследство се признават главно като елементи, които формират имиджа на града (и пространството около тях - общината) но и като часи от наследството за чието опазване се изисква специално внимание. Положително е, обаче, че гражданските сдружения и другите частни икономически организации (включително и малките предприятия) са установили, че наследство, като гастрономия и занаятите, са потенциално отличително качество, което може да се осигури устойчивост в дългосрочен план.

Проблемите, които възникват в Монтана от гледна точка на опазването на наследството, са недостатъчно признаване на наследството като ресурс за развитие (което като последиствие има по-голям брой от тъй наречените "диви археолози", които с интереса си за наследство, както и за лична изгода всъщност унищожават обектите (Виж Златева и Златева) и липсата на местна стратегия за опазване на културното наследство, което се отразява във факта, че общините много малко отделят средства за проекти за опазване на наследството, освен ако вземащите решения не възприемат даден обект или елемент, като особено важен. Подобни проблеми се срещат и в Пирот. Тези наблюдения могат да бъдат обобщени в таблицата с SWOT анализа:

Ползи (Strenghtc)	Недостатъци (Weakneses)	Възможности (Oportunities)	Заплахи (Threats)
Археологическото наследство	Недостатъчно проучване (особено Пирот); иманяри (и Пирот и Монтана)	Археология на общността; Археологически културни маршрути	Липса на местна политика на наследство
Крепости	Връзки с други елементи на наследство; лошо състояние на крепостта в Църни връх	Съдържания, свързани с развитието на културния туризъм	Липса на средства за обновяване
Индустриална наследство (ВЕЦ Темац включена в маршрута та <i>По пътищата на Тесла и Станоевич</i>)	Не е призната като наследство	Адаптиране на рутата <i>По пътищата на Тесла и Станоевич</i> във функцията за насърчаване на другите форми на индустриалното наследство ("Тигър", "Първ и майс"	Недоразумение (особено на вземащите решения и експертите в културните институции) защо индустриалното наследство е важно

		язовира "Огаста")	
Амбиентални цялости	Превантивна грижа не е добре развита; Политиките за пространственото планиране често се променят.	Образователни програми и проекти	Непознаване на поранната схема на пространствената организация; Несъответствие на политиката на пространственото планиране
Примери за градски и селски архитектура	Лошото състояние	Преглед на съществуващите и идентифициране на потенциалните съдържания във функция на културните маршрути (разпоредби за строителството)	Предпочитания за по-евтини решения може само на краткосрочен план да подобри ситуацията. За по-продължително използване на тези ресурси трябва да се има в предвид и поддръжката.
Нематериално културно наследство - елементите под защита	Несъответствия Пирот - Монтана; пласмент на продукти (килими, грънчарски продукти, кашкавал)	Съвместни работни семинари; съвместни участия в международни панаири (култура и туризъм); Общи панаири; Връзка с имиграционните клубове; Он - лайн продажби.	Липса на значителна подкрепа от местните и националните доносители на решения, особено по отношение на пласмента на занаятчийските продукти - може да доведе до изчезването на търговията.
Събития (Монтана - музика, Пирот - гастрономия)	По-слаби връзки с други сегменти на наследството; повърхностно участие на туристическите организации в областта на насърчаването на туризма, ако туристическата организация не е основен организатор	Свързване в проекти на културни маршрути; Свързване с имиграционните клубове.	Инерция на сътрудничеството между секторите
Връзка на гастрономията и малкия бизнес (Пирот)	По-слаба връзка на гастрономия като наследство и малкия бизнес (Монтана)	Обмен на опит и съвместни дейности	Фокус върху един вид храна (барбекю) води към пренебрегването на други ястия
Културните институции	Инертност;	Свързване с други	Консерватизмът /

(проекти <i>Via militaris</i> на Дома на културата в Пирот, дигитализация на местната сбирка на Народната библиотека в Пирот, къмпинги на народната архитектура в Гостуша, организирана от Института за защита на паметниците на културата на Ниш)	недоразвити умения в интерпретацията на наследството; остарели музейни експозиции; само библиотеката и музея имат интернет страници (Пирот) Отсъствие на дигитализацията (Монтана);	институции в областта на културата и туризма; Нови музейни експозиции; Проактивни интернет презентации на институциите; Разработване на цифрови платформи, за свързване на библиотеките и архивите.	разбиране на защита в технически смисъл
Стара планина (Сърбия - Природен парк България - ЮНЕСКО МАБ)	Идеи и инициативи вместо разработени програми и туристически продукти	Сърбия – ЮНЕСКО МАБ; Общи туристически обиколки; Еко туризъм	Масовен туризъм
Хидрология; припознаване на културното наследство във връзка с използването на хидроложките ресурси (Верещ Монтана)	Некаптирани източници и разчитане на природата за формиране на вирове и басейни за къпене	Спа туризъм	
Селскостопанство и животновъдство (предпоставки за занаяти и гастрономия); Стратегия за селскостопанско развитие (Пирот)	Обезлюдяването на общината; намаляване на добитъка	Биологичното производство; събиране на гъби и горски плодове; Участие в програми за повишаване на добитъка	Допълнителна емиграция на населението
Проекти на неправителствени организации в областта на опазването на природата и насърчаването на културното наследство и културния туризъм (например проекти: "Опознай родния си край" Стружение Логос; Фестивал "Освежаване" НПО "Освежаване", "Ние имаме потенциал, да ги използваме" Сдружение "Грлица" и	Институциите са официално включени, а основна и пълна подкрепа е спорадична.	Повишена подкрепа, съществена подкрепа на институциите и активно участие в изпълнението на проекта.	Недостатъчно разбиране на значението и ролята на гражданското общество, особено от страна на институциите

т.н.)			
Туристически организации; Наследство представено в туристическите брошури	Промоция без поглед върху реалната ситуация (Ветерна дупка); Валоризация	Развитие на предложията за пътуващите в транзита; ясна сигнализация към обектите, в които е възможно да се купят занаятчийски продукти и да се запознаят със занаятите; включване в международните интернет форуми и свързване със сайтове като Trip Advisor; мониторинг	Отслабването на междусекторно сътрудничество; манталитет; липса на мониторинг.
Общини - Strategy (стратегически план за действие на Пирот, Стратегия за икономическо развитие, Стратегия за развитието на Община Пирот, Местен план за действия за деца Пирот, Стратегия за социална закрила, и т.н. .. Общинския план за развитие на област Монтана 2007-2013, и т.н.	Не споменаване на културата (Пирот); Хомогенност на институциите (Монтана)	Свързване на стратегиите с това проучване	Официално приемане на проучването; Липса на интерес на заинтересованите страни, да се приготвят стратегии на ниво на общините индивидуално и на общо ниво

Екотуризмът е форма на туризъм, която се основава на интереса на посетителите да се запознаят с природните ценности (както с красотата на пейзажа така и с продуктите създадени благодарение на предимствата на природата в определен район), но също така и да допринесат за запазването на природното наследство, разбирайки го като жизнено важно не само за определен район, но също така и за цялата планета. В този смисъл, природното наследство на Стара планина дава възможност установяване на пешеходни (hiking) турове, които ще послужат за интегративно насърчаване на наследството. Като конкретен пример в Пирот може да вземем село Топли До. В него са много добре запазена сградите на народната архитектура, а в близост се намират три водопади: Чунгулски скок, Пилъски водопад (и двата на Топлодолската река) и Куртулски скок (на Яворска река). До това село трудно се пристига, тъй като пътят е тесен и могат да се движат

само леки и лекотоварни автомобили (микробуси). Също така до водопадите може да се стигне само пеша, и затова подчертаваме възможността за **hiking** (ходене) турове. Що се отнася до туристическите пътеки до водопадите, трябва да бъдат изчистени и маркирани и нужно е да се поставят кофи за боклук. Когато става дума за архитектурното наследство необходим е жителите и работници в магазините в селото да се образуват, за да знаят как да предоставят основна информация и да насочат заинтересованите към представителните обекти, а също и към пешеходните пътеки, които водят до водопадите. Подобна възможност предоставя и село Дойкинци.

Когато става въпрос за пешеходните турове възможности предоставят и клисурите (напр. Владикине плоче) и пещерите. Според твърденията на респондентите, например пещерата Ветрена дупка се промовира в брошурите на Туристическата организация, но в действителност достъпа до нея е труден и има възможност, ако до нея идвате от страна на Пещерица, да паднете право в ямата, което изисква специално внимание по време на посещението на пещерата.

Общати възможности за пешеходни турове в района на Пирот и Монтана предоставя пейзажа Три чуке защото от едната страна е в Сърбия (Пирот) а от другата страна в България (Монтана). Планинарското дружество „Видлич“ от Пирот задвижи идеята за маркиране на пътеки и образуване на съвместни турове с планинарски дружества от Монтана, но тази идея все още не е реализирана.

Също така, тъй като и в Пирот и в Монтана се признава значението на оброчните кръстове, и че в района всяко село в Пирот и Монтана има, поне, един оброчен кръст, който свидетелства за специфичната форма на религиозната практика, те могат да бъдат включени в пешеходните турове. Същевременно с местните жители трябва да се разгледа възможността за потенциални посетители. Ако по време на честването на патрона на селото ("заветийна"), или по време на честването на светеца, на когото е оброка посветен, посетителите се намират в селото, хубаво би било да им се даде възможност да участват в тези тържества.

Във всеки случай важно е да се настоява за пешеходни турове, защото те осигуряват дългосрочна устойчивост, особено на природните ресурси и да не се настоява на по-големи инвестиции, освен ремонти на съществуващите пътища, макар докато не се покажат ефектите от текущите дейности. Посетителите трябва да бъдат насърчавани своите впечатления и коментари да поставят на референтните сайтове като *Trip Advisor*, *Lonley Planet*, *Rough Guide*, и т.н., защото по този начин могат да се видят реалните ефекти от задвижените дейности, въз основа на които след това трябва да се разгледат възможностите за големи инвестиции³⁶.

***

Религиозният туризъм днес е развит и разработен повече в Пирот, отколкото в Монтана, защото всеки уикенд голям брой българи идват в Пирот, и между местата, които посещават, е и манастира Св Богородица в Суково, манастира Св Йоан Богослов в Погановс, както и манастира Св Георги в Темска. Обратни движения, то ест, сръбски граждани да посещават свещените обекти в България са редки и фокусирани предимно върху Рилския манастир (който не принадлежи на окръг Монтана, но намира се на път за Гърция, една от най-важните дестинации на туристи от Сърбия). В случая на Пирот, необходимо да се направи усилие, посетителите да се насърчават да се запознаят и с другите качества (както природни, така и културни) на Пирот, докато в случая на Монтана очевидно е необходимо да се преоценят досегашните подходи, защото в презентацията на Монтана светилщата са изброени като атракция, вероятно само за посетители от България.

Тъй като много народи в Европа и Средиземноморието (включително Мала Азия и Северна Африка) споделят обща история и много елементи на наследството, разработена е концепцията за културни маршрути. В този момент

---

³⁶ Усилията на Република Сърбия за насърчаване на развитието на селския туризъм също са били отразени в субсидираните заеми за гражданите, които са притежавали сгради, които могат да се адаптират в целта за селския туризъм (да се инвестира в адаптация). Въпреки това, не е имало системна подкрепа в стратегическото поставяне на реновираните сгради в туристическия пазар, а резултатът е, че голяма част от инвестициите, реализирани по време на втората половина на първото десетилетие на XXI век не е започнала да се върща, дори пет години след завършването на (частни) инвестиции.

општина Пирот, и както вече бе споменато, ВЕ „Темац” е включена в маршрутата "По пътя на Тесла и Станойевич", която има за цел да популяризира **индустриалното наследство**. В община Пирот, фабриките "Тигар" (по-специално старата фабрика, където се произвеждат гумени боти), и "Първи май" предоставят възможности за по-добро разбиране на процеса на индустриализацията (в Сърбия). В Монтана язовира Огаста главно се популяризира като красива природа, но липсват причините за неговото създаване и за процеса на развитието на използването му. Проблемът, следователно, и в Пирот и в Монтана се отразява в липсата на признаване на индустрията като част от наследство. В преодоляването му ключът е да се инвестират усилия заинтересованите страни да разберат, че индустриалното наследство е също важна част от наследството.

Както вече посочихме в първата част, върху развитието на индустрията най-много е повлияло силно развитото занаятчийство. Сред занаятите особено се изтъква килимарството, което е сред най-важните връзки между Пирот и Чипровци (област Монтана). В този смисъл, налице е възможността за разширяване на маршрута на творчеството – **Маршрути на килимарство и творчески умения**. Чрез нея килимарството ще бъде представено на туристите като традиционален женски занаят през няколко модела: демонстрация на процеса на производството на килимите; представяне на символиката на мотивите и шарките; истории за жените тъкачки и историята на килимарството, мотиви на килимите, прилагани в съвременното изкуство и облеклото, предложение на сувенири и друго. Специфично съдържание би представлявали работилници за туристи, където те биха могли да се опитат да тъкат, или за тези, които за по-дълго време остават в Пирот или Чипровци да бъдат организирани няколкодневни курсове. Този туристически продукт може да включва други традиционални умения като грънчарство, но и тези умения/занаяти, които са вече изчезнали, а които чрез различни модели на интерпретация (демонстрация на умения, видео излагане и др.) могат да се съживят заради нуждите на туризма. В този смисъл дигитализацията на местната сбирка съдържаща публикации, свързани с историята и процеса на труда в килимарството прави едно допълнително предимство. С активиране на дизайнери приложни художници, етнологзи, туризмолози и други заинтересовани експерти в

трансграничните райони, необходимо е да се креират съдържания за този маршрут, туристическите обекти да бъдат картографирани, да се изработи книга на стандарти за сувенирите и всички други елементи, необходими за развитието на уникалния туристически продукт. Слабост, която може да бъде превърната в заплаха (изчезване на килимарството) е пласмент на продуктите. Маршрутът чрез съвременно представяне в интернета би допринесъл за подобряване на пласмента на килими, но и други занаятчийски продукти, основно чрез платформа за он-лайн продажба на специфични продукти (например, пиротски и чипровски килими и грънчарски изделия, и т.н.). В подкрепа на тази възможност е и идването на международната система *Pay Pal* в Сърбия, която вече присъства в България. Също така, в насърчаването този маршрут да се включат клубове на изселниците в европейските и световни държави, защото те могат да бъдат канал за дистрибуция на килими и други занаятчийски продукти. И накрая, трябва да се разгледа възможност за пласмент на килими в страните, където ислямът е преобладаващата религия.³⁷

Когато става дума за предимствата на Пирот и Монтана изтъкват се големия брой на археологически находища, които дават възможност за инициране на **Маршрута на археологическо наследство**. Става дума за сложен маршрут, който свързва на пример крепостта Пиротски град, крепостта на Черен връх в Пирот и *Castra Ad Montanezium* в Монтана, както и свещени обекти в областите където са по време на изследванията открити различни археологически материали. Чрез този маршрут по определен начин ще се "говори" историята на тези два региона, културната миграция и взаимодействието между хора, които през епохите са населявали тези области. Имайки предвид, че много от археологическите обекти не са изследвани и консервирани условие за тяхното използване за целите на туризма предполага дейности на конзервация и защита. За тази цел е възможно да се организират археологически доброволчески лагери, които са едновременно вид туристическо предложение. Този вид лагери могат да се намерят на пазара, като

---

³⁷ Трябва да се има в предвид, че в продължение на векове основните клиенти за килимите са турците и други мюсюлмани, които са се преместили на царския път.

туристически атракцион за студенти и експерти в областта на археологията и други сродни дисциплини, както и за тези туристи любители на археологията, които искат активно да прекарват ваканциите си³⁸. Лагерите би били организирани под надзор на експерти от съответните институции (музеи, Институт за защита на паметниците на културата, Археологически институт, Катедра по археология във Философския факултет в Белград, Катедра по археология в Софийския университет, Националният археологически институт на Българската академия на науките и изкуствата, и т.н.), и допринесли би как за популяризирането на археологическо наследство на Монтана и Пирот, така и за по-добро разбиране на археологическото наследство от младите хора в общностите на Монтана и Пирот. Последният споменат принос би позволил създаване на стълбове за защита на обектите от така наречените "дивни"/"аматорски" археолози, които с извършващата непрофесионална работа и преди всичко с желанието да постигнат лична изгода, навредяват обектите на наследството, но и общностите, които живеят наблизо. Така всъщност, чрез професионално лидерство, археологическите лагери, може в крайна сметка да осигурят основа за развитие на концепцията *археология на общността*, то ест независими, самостоятелни начинания, чрез които се местното археологическо наследство проучва и прави достъпно. Тази концепция показва предаването на британската телевизия Channel 4 *Time Team* ³⁹. Всъщност, основното ѝ предимство е привличането на местните общности и участниците в тях да подобрят отношението си към наследството. В тази насока им помагат

---

³⁸ Археологическите кампове са много популярни в цяла Западна Европа, от Италия и Австрия до Скандинавия и Великобритания. Най-големият и най-известен такъв проект беше стартиран през 1964 година като опит за възстановяване на едно село от желязната епоха в близост до датския град Лайре. Това начинание е един отличен пример за привеждане в съответствие (и допълване) на едно туристическото предлагане и научно-изследователска мисия.

³⁹ *Time team* е шоу в продукция на *VideoText Communications Ltd* и *Picturehouse Television Co. Ltd* а поръчител е британският телевизионен канал Channel 4 . Става дума за поредица излъчвана от 1994 до 2013 година, където екип от експерти (археолози, геолози и геофизици) в сътрудничество с местното население в тридневен срок провежда проучвания и сондажни разкопки. Локалитетите бяха предложени от собствениците на имотите, местните археолози (и професионалисти и любители), академици, заинтересовани институции на местната власт, организации на гражданското общество и широката общественост. В Сърбия поредицата се излъчва на кабелния канал *Viasat History*.

експерти/специалисти в областта на археологията, геологията и геофизиката. Че съществува основа за инициране на археологията на общността, свидетелства и големия брой издания на местните общности за наследството на техните села, както и интересът, който е причинило реализацията на проекта на Дружество "Логос" *Опознай родния си край*. И накрая, още едно полеза от предаването *Time Team* е отразено във факта, че няколко епизода бяха посветени на Римското наследство и графически са представени появата на римските *manasios* и *mutationes*, срещани в района на Монтана и на територията на Пирот, и тъй като тези обекти еднакво изглеждали в цялото Римско царство (различават се само материали), следователно възможно е да се види как, например, *manasio* всъщност изглежда в Пирот и в Монтана.

Археологическите маршрути би включили и други елементи на наследството, които се намират на маршрутната (гастрономията, легендите, митовете, природните ценности) като допълнителни туристически съоръжения, които интегрират този продукт. Създаване на такава маршрута, освен с картографиране на обектите и гарантиране на тяхната наличност, включва използването на съвременни технологии в тълкуването на археологическото наследство като интерактивни карти, 3D реконструкция, видео игри и други подобни. Изработка на подобни съдържания може да бъде и част от съвместните дейности по проекти на Монтана и Пирот. Предпоставка за активирането на археологическото наследство в туристически маршрут също се отразява в развитието на интерпретация на културното наследство. Разработването на интерпретативните теми за всеки обект и целият маршрут представлявал би съвместна дейност на ключовите заинтересовани страни от Пирот и Монтана, предимно представителите на сектор култура и туризъм.

В процеса на интерпретация на наследството ключова роля имат следователно институциите, особено културните. За разлика от институциите в Монтана, където, поне ако се съди от присъствието им в интернет и твърденията в проучванията⁴⁰,

---

40

⁴⁰ Вижте: ОБЩИНСКИ ПЛАН ЗА РАЗВИТИЕ 2007 – 2013 г. http://www.montana.bg/wp-content/uploads/2012/05/Montana_OPR.pdf, Annual Tourism Reporting Template 2012 http://ec.europa.eu/enterprise/sectors/tourism/files/annual_reports/2011/bulgaria_2011.pdf Assessment of National Tourism Development Strategies of Bulgaria http://www.ceeweb.org/wp-content/uploads/2013/02/Final_NTDS-Assessment_Bulgaria.pdf etc.

продължават да се насърчват по-старите принципи на работа със спорадични и недостатъчно чувствителни перцепции към възприемането на нови технологии. Част от институциите в Пирот започнаха процес на трансформиране в институции, които се занимават с и защита и интеграция на наследство в процесите на културното и социално-икономическото развитие в общината и окръга. По-специално, институциите са реализирали и продължават да реализират програми, чрез които гражданите се събират около теми, свързани с наследството (например *седешче* (седянки) в Музея на Понишавје са вид на обсъждания за устната традиция, след това лагера народна архитектура в село Гостуша, организиран от страна на Института за защита на паметниците на културата в Ниш), разсъждават се възможностите на съвременната интерпретация на наследството (проект на Дома на културата *Via militaris*) и осигуряват се предпоставки за анализ и подходи за наследство и неговото използване (например, дигитализация на Краведския отдел в Народната библиотека Пирот). В тези дейности получават помощ от неправителствения сектор, то ест гражданските сдружения са реализирали редица проекти, които са от голямо значение за разбирането на наследството (проектът *Екологичен лагер Стара планина* в Темска, горепосоченият проект на "Логос" *Опознай родния си край*") както и неговото популяризиране чрез селския туризъм (проект за създаване на база данни за домакинствата, които могат да участват в развитието на потенциала на селски туризъм *Имаме потенциали-да ги използваме*, който е иницирал и провежда сдружението "Грлица").

Въпреки това, все още има няколко предпоставки за по-нататъшни подобрения. На първо място, общините най-напред поотделно трябва да направят (позволявайки по-нататъшно развитие) местни стратегии за развитие на културата, в които да се определят стратегическите направления в областта на културата и културното наследство, както и план за действие, с който текущите стойности на наследство да се използват като ресурси за развитие. Развитието на местната културна стратегия трябва да се основава на партиципативен подход, то ест в създаването ѝ да участват всички заинтересовани страни. Това означава, че освен представителите на институции и организации (култура, туризъм, образование, медии, икономика) чрез различни модели (въпросници, фокус групи) да участват и самите граждани на Пирот. В този смисъл ще бъде важно да се провеждат изследвания за идентичността на града, за да се очертаят основните културни маркери, които хората възприемат като идентична стойност на местната общност. По този начин получава се по-широка подкрепа за прилагането на развитието на културата в града. От тези стратегии могат да започнат конкретни проекти, които позволяват по-добро стартираща позиция за развитието на културния туризъм. Сред тях особено се изтъкват две взаимно допълващи се дейности:

1. За ключовите съоръжения, които са под защита, необходимо е да се разработят планове за управление, за да се консолидира планирането, опазването, проучването, представянето и използването на недвижимите културни ценности. От 2005 година насам се изисква план за управление на всички културни блага, които имат претензия да бъдат номинирани в Списъка на ЮНЕСКО за световно наследство. Става дума за стратегически документ, който признава потенциала на правно защитените културни ценности и може да се използва за развитието на местните общности и по-широки области от наследство (Йокилето 2004). Неговата

основна цел е да се направи оценка, защита и насърчаване на стойността на културното и природно наследство, да се гарантира устойчивото развитие на културните ценности като място, което предлага едно уникално преживяване за всички посетители, а също така активно да участва в развитието на местната общност. Тъй като планове за управление се правят основно за културни ценности от изключително и голямо значение, в случая на Пирот необходимо е да се създадат планове за управление за: Църквата на Св Параскева в село Станичене (голямо значение), Манастирът Темска (голямо значение), къщата на семейство Христич (голямо значение), Пиротският град (голямо значение), Къщата на Панайотович "Бяла котка" (голямо значение). По този начин, от гледна точка на амбиенталните цялости, трябва да се припомни, че Крунич (1977) е представил и днес модерни и съвременни предложения за съживяване на градската тъкан на Пирот, което със сигурност трябва да се има предвид при бъдещите дейности в областта на градското планиране съгласувано с местната традиция.

2. В случая на Музея Понишавйе, което до известна степен се отнася и за музеите в Монтана, е необходимо да се преразгледа постоянната експозиция и да се модернизира, тъй като експозициите са правени още през 60-те и 70-те години на XX век, а междувременно музеологията и подходите в презентациите на музейните колекции са разработени, съответстващи на развитието на съвременните технологии. Първо, става дума за това, че музейните колекции позволяват да се разкажат различни истории, включително и различни версии на една история, и постоянната изложба да се концептира по такъв начин, че тези различни истории могат да се разкажат във функция на концепцията на музея, както (в този случай) местни институции в служба на насърчаване на местното наследство (което също е част от националното и европейското културно наследство). По този начин, модерната технология, особено през про-активни сайтове, допринася за развитието на въображението на посетителите на интернет страниците, които от своя страна могат да вдъхновят и физическо посещение на даден музей.

И на края, съществува междусекторно сътрудничество, но в рудаментарна форма и обикновено се свежда до формална подкрепа в съответна област. Междусекторното сътрудничество, което може да осигури дългосрочни ефекти от своя страна, означава сдружена работа на туристическите организации, културните институции, училищата и гражданското общество, от идеята до реализацията, съответно пълен цикъл на упражняване на определени идеи за използване на ресурсите на наследството. Една от възможностите е в примера на съвместните усилия на институциите (туристическа организация, институт за защита на природата, музеи, Институт за защита на паметниците, библиотеки, архиви, общини, граждански сдружения), да се създаде интерактивна видео игра с възпитателен характер *Life on Old (Balkan) Mountain*, чрез която младите хора (от 7 до 77) би се запознавали с природните дадености, флората, фауната, традиционната архитектура, социалния живот и обичаите на Стара планина. Играта би могла да се постави на интернет страниците на институциите като безплатна онлайн опция, с това че пълен он-лайн достъп може да се плаща по електронен път или цялата игра може да се продава в

DVD формат. Същността обаче е, че проактивния подход към наследството, използвайки всички предимства на новите технологии трябва да бъде една от темите, за събирането на заинтересованите институции и лица, независимо от възрастта на заинтересованите от запазването на наследството на Пирот и Монтана.

За да се насърчат усилията наследството на Монтана и Пирот да се определи като катализатор на социално-икономическото и културното развитие, ще наброим два примери за успешни проекти, реализирани в среди, които в миналото са били близки.

На първо място, в контекста на развитието на маршрутите на наследството, като се има предвид географските прилики (то ест факта че планините и хидроложките ресурси доминират в зоните) и факта, че става дума за мултикултурна среда, насърчаващ е проекта на *Heart of Istria: Наследството и културата на Истрия*, проектиран с идеята за откриване на скритата страна на културно наследство на Истрия по начин, който представлява трансграничното сътрудничество на институции, учени, културни и туристически работници, като същевременно се гарантира опазването и възраждането на културното наследство и неговата по-голяма видимост. Проектът е финансиран от Европейския съюз чрез инициатива INTERREG III A Програма за съседство Словения - Унгария - Хърватска 2004 - 2006⁴¹ Целта на проекта е научна оценка на наследството, въз основа на която се бележат нови интинерери и тези интинерери са насърчавани съвместно във всички страни участващи, благодарение на което се създава основа за по-нататъшна работа по трансграничното устойчиво развитие. Специфични цели са: укрепване на съществуващите и създаване на нови туристически дестинации в градовете и селските райони на Истрия; създаване на общи туристически зони и трансгранично сътрудничество в областта на туризма и културата чрез институционално сътрудничество на местно, окръжно и национално ниво; създаване на модел за добра практика; създаване на трансгранични туристически

---

⁴¹ INTERREG е най-широка инициатива на Общността на ЕС, финансирана от Европейския фонд за регионално развитие. Целта на инициативата е да се увеличи икономическото и социално сближаване чрез насърчаване на трансгранично, транснционално и междурегионално сътрудничество, което ще даде възможност за балансирано развитие на цялата територия на Общността (Европейския съюз по граничните райони).

итинерери и научна валоризация на културното наследство; повишаване на обществената осведоменост за културното наследство на района чрез публикуване на всички резултатите от проекта и развитието на нови туристически продукти. Целеви групи на проекта са: местни жители, туристи, служители в културни, научни, образователни и туристически институции и организации. Най-висока стойност, и същевременно предизвикателство на проекта е сътрудничеството на партньорските институции и експерти и институции в областта на туризма и културата, участващи в проекта. Чрез тяхното сътрудничество създадени са трансгранични словенски-хърватските пътища обработени в публикациите по проекта. Пътищата са съставени от досега недостатъчно насърчавани туристически дестинации на културни туристи (нарастващ сегмент от туристическия пазар). Резултатите от проекта са представени чрез публикации/брошури, които на четири езика подробно анализират четирите тематични пътя. Те представяват обобщение на научните и туристическите изследвания на експерти от двете страни на границата. Всяка брошура тематично придружават пет езикови листовки с карта на обекти, свързани с номера, със снимките на обекта описани в брошурата, DVD версия, то ест промоционален филм с четири обхванати теми. Брошурите са разпределени по институциите в областта на туризма и култура, а заради образователния си характер често са предназначени за местните училища и библиотеки.⁴²

Във връзка с възможността за **Маршрути на килимарство и творческа изява** проектът за трансгранично сътрудничество между Босна и Херцеговина и Сърбия също може да бъде стимулиращ. Става дума за проект за *Развитието на типичните продукти в северо-източна Босна и Херцеговина и Златиборския окръг в Сърбия*, който се основава на идеята, че типичните продукти от областта на селското стопанство, животновъдство и занаятите са шанс за икономическо развитие и трансгранично сътрудничество между североизточна Босна и Златиборския окръг в Сърбия. Типичните продукти са определени предимно като промишлени и кулинарни продукти, но в същото време, като продукти, които са част от традицията и културата на края, от който произхождат. Общата цел на

---

⁴² Повече за този проект, както и подкрепа на дейностите по изпълнението му, вижте на уебсайта: <http://heartofistria.org/index.php?id=32>

проекта е да се защитят типичните продукти на целевия регион в съответствие с европейските стандарти и да се увеличи продажбата им. Специфични цели на проекта са: да се направи така та продуктите от североизточна Босна и Златиборския район да станат видими в региона и тяхната защита да е възможна. Проектът е насочен към подобряване на производителността и конкурентоспособността на икономиката, особено към селските ресурси и по този начин и туристическите потенциали на горепосочените области (косвено въздействие върху напредване на състоянието на околната среда) както и приноса към запазването и по-нататъшното развитие на селските райони и на природната среда). В този смисъл, проектът е фокусиран върху това да се съживи производството на това, което е свойствено за местните общности, да се защитат характеристиките и да се насърчат към по-широк район, а населението да остане в селата.

Проектът се реализира чрез няколко основни дейности: 1) картиране на типичните продукти и основните действащи лица, които могат да допринесат на тяхното развитие (проучване, анализ, отпечатване на брошури и рекламни материали, 2) подкрепа за производителите и туристическите работници (обучение, рекламни материали, учебни екскурзии, промоция); 3) насърчаване (панаир на типични продукти и промоция на продукти като туристически продукти)

Целевите групи на проекта са: държавните институции, неправителствените организации, специализираните организации/институции, които активно могат да участват в промоцията, производството и защитата на типичните продукти; производителите на типичните продукти в граничната зона.

Резултатите от проекта включват: извършената оценка на типичните продукти в североизточна Босна и Златиборския окръг в Сърбия и идентифицираните ключови заинтересовани страни за развитието на типични продукти; съгласувани становища на ключовите заинтересовани страни в развитието на типични продукти, във връзка с общите цели за развитие; повишаване на капацитета на институциите да работят за опазването и развитието на типичните продукти, както и на производителите на тези продукти; типични продукти адекватно популяризирани и признати на регионално ниво и по-широко; публикуването на специализирани издания *Типични продукти на Златиборския окръг и североизточната Босна и Херцеговина*, и печатане и разпространение на рекламни материали.

Един от основните резултати от този проект е установяване на по-тясно сътрудничество между двата региона, особено по-малките производители, които са чрез обучения и учебни екскурсии придобили нови знания и споделяли опити със своите колеги от региона. Чрез образователните програми, производителите са били обучени как да управляват финансите си, да създават планове за действие и

бизнес планове, което е от съществено значение за разширяване на производството им и укрепването на производствените капацитети⁴³.

***

Описаният проект за трансгранично сътрудничество между Босна и Херцеговина и Сърбия не е само единственият добър пример, който предоставят други общини в Сърбия. Във връзка с популяризирането на местните общности и техните природни и културни ресурси, трябва да се спомене проекта *Кикиндски мамут* защото осигурява модел за събиране около (природен) ресурс и приложим е и в Монтана и в Пирот⁴⁴. Реализацията на проекта в първата му фаза включвал е серия от съвместни семинари на участниците в културния и общественно-икономическия живот на общината. По време на семинарите, в допълнение към обмена на идеи и опит предоставян е стимул за осмисляне на съвместни инициативи за развитие и тяхното изпълнение. Сред резултатите от проекта е и реорганизация на постоянната експозиция в съответствие със съвременните музеологически принципи на Народния музей в Кикинда, който е днес една от най-добрите музеи в Сърбия. Във финансирането на реконструкцията на постоянната експозиция участвало е и Министерството на културата и медиите на Република Сърбия, както и местните предприятия, които тъкмо чрез семинарите и участието в първата фаза на проекта *Кикиндски мамут* препознаха възможностите, които предоставя културата в отношение подобряването на бизнес средата.

Находищата като *Viminacium* (община Костолац) и *Felix Romuliana*⁴⁵ (Гамзиград в Зайчар) дават примери за това как създаването и приемането на плана за управление е допринесъл за подобряване на видимостта на тези обекти. Също така осъществяването на плановете включват и начините за осъществяване на полза не само за обектите, но и за общностите, които са в близост до тях. За плановете за

---

⁴³ Повече за проекта на страница <http://www.rrazlatibor.co.rs> и <http://srb-bih.org/?cat=42> страница е била посетена на 30.07.2014 год.

⁴⁴ Реализация започна през 2006 година с финансова подкрепа на Европейската агенция за възстановяване, в по-късните етапи финансирането е обезпечено от местните и от правителствените фондове.

⁴⁵ Находището Феликс Ромулиана през 2007 година е включено в Списъка на световното културно наследство на ЮНЕСКО

управление вече говорихме, а тук трябва да се отбележи, че изработката им улеснява достъпа до определени фондове на ЮНЕСКО, посветени на опазването на културното наследство. В контекста на опазването на природата, включване на Стара планина (пиротската част) на ЮНЕСКО МАВ директория на природния резерват, отваря вратата за фондовете и ЮНЕСКО и ЕС, както и за опазване на природната среда и биоразнообразието.

Накрая, старите занаяти, особено килимарството, кореспондират с целите на ЮНЕСКО по отношение на запазването на разнообразието на културното изразяване и опазването на нематериалното културно наследство⁴⁶. Също така, тяхното развитие и връзка с творческите индустрии и ИТ сектори (например вече споменатите възможност за видео игри Стара планина) тясно са свързани с целите на Европейския съюз изразени в програмата за подкрепа на културния и творческия сектор *Creative Europe*⁴⁷. По отношение на достъпа до посочените фондове на ЮНЕСКО и Европейската комисия редовно трябва да се наблюдават интернет страниците на министерствата на културата (и на Сърбия и на България)⁴⁸, които от своя страна обявяват публични покани за проекти в различни области на културата, както и на сайта на Регионалния център за опазване на нематериалното културно наследство в Югоизточна Европа, намиращ се в София⁴⁹.

---

⁴⁶ Вижте: http://portal.unesco.org/culture/en/ev.php-URL_ID=34321&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html и <http://www.unesco.org/culture/ich/> ЮНЕСКО ежегодно има конкурси в тези области.

⁴⁷ За повече подробности вижте: http://ec.europa.eu/programmes/creative-europe/index_en.htm

⁴⁸ Сайта на Министерството на културата и информацията на Република Сърбия www.kultura.gov.rs и Министерството на културата на Република България <http://mc.government.bg>

⁴⁹ За повече подробности вижте: <http://www.unesco-centerbg.org>

Заклучение

Въз основа на всичко по-горе казано, може да се заключи, че Монтана и Пирот споделят исторически контексти, в които са се развивали и в културно и в социално-икономическо отношение, свързват ги много елементи на културното наследство и най-непоклатимото общо природно наследство на Стара планина. Въпреки това, забележими са и разлики, които днес се отразяват в пристъпите за опазването на наследството, което следователно означава, опазване и популяризиране на културното наследство и в местните и по-широките общности. Тези различия са управляеми основно чрез диалог, който води до създаването на обща платформа за насърчаване на социално-икономическия статус на гражданите на Монтана и Пирот и постигане на общо култура развитие.

Очевидно е, че има възможности за общо действие, но е от съществено значение **укрепването на капацитетите**, с цел постигане на възможности, описани по-горе. Укрепването на капацитета, на първо място, означава да се насърчават и използват знанията и уменията на заинтересованите страни, по такъв начин с обучението да се развива възприемчивостта и адаптивността и на специалистите и на вземащите решения в институциите и организациите на гражданското общество и лица, извън посочените по-горе организации за нови идеи и инициативи, които да доведат до постигането на напредък по отношение както на индивидуално (физически лица и организации поотделно), както и на съвместно ниво. Укрепването на капацитетите обикновено се осъществява чрез семинари и работни срещи, където участниците се запознават с тенденциите и възможностите, но и съвместно работят на артикулиране на възможностите, които могат да прилагат в своята работа. По-конкретно, тъй като библиотеката в Пирот направи усилия да дигитализира книгите от краеведския отдел, а библиотеката в Монтана все още не е започнала да работи по този въпрос, първо може да се организира съвместна среща, на която ще се представят възможностите, които дигитализацията предлага, да се обсъждат недостатъците на сегашната форма дигитализация на книгите от краеведския отдел в Пирот, и в крайна сметка да се обсъдят възможности за създаване на хармонизирана платформа и да се приложи

конкретно обучение за служителите. При това, моделът може да бъде Националната библиотека на Австралия, която предлага един от най-добрите примери за това как библиотеките могат да се включат в запазването на устните традиции на местните общности, в които се намират. Именно, преди тридесет години Националната библиотека на Австралия стартира проект, наречен "Устната история", в който са включени всички библиотеки на територията на страната, чиято цел е била да запишат (аудио и видео запис) предания, легенди, митове, традиции и спомени от най-известните личности⁵⁰. Чрез местен сървър всички снимки са на разположение на членовете на библиотеката. Записите са осъществили постоянни и задочни сътрудници на местната библиотека обучени за такава дейност. По-конкретно, местната общност с помощта на етнологзи (например Музей Понишавье и Историческия музей в Монтана), и в сътрудничество с библиотеките, могат да иницират проект за систематизиране и записване на устни традиции на Пирот и Монтана и материалите ще бъдат на разположение на потребителите/членове на библиотеките. Също така, и както е видно от практика в рамките на Нордийското сътрудничество⁵¹, сходството на езиците (каквото е случаят с Монтана и Пирот) осъществило е повторно издания на важни писатели, поети и други хора на изкуството от една страна в друга и тяхна промоция, която включва всички заинтересовани страни от културния живот в дадените страни. В допълнение към препечатки на старите версии, съвместно публикуват нови издания на съвременни автори.

Очевидно, че на нивото на сътрудничество на гражданското общество е дошло до по-голям напредък, отколкото това е случаят с туристическите организации и културните институции. И накрая, на местно ниво са

---

⁵⁰ За повече подробности вижте: <https://www.nla.gov.au/collection-development-policy/oral-history-and-folklore-recordings>

⁵¹ Това е междуправителствено сътрудничество в Дания, Исландия, Норвегия, Шведска, Финландия, Гренландия и Фарьорските острови. Вижте: www.norden.org/en/about-nordic-co-operation/areas-of-co-operation

идентифицирани възможности за трансгранично сътрудничество, което е като резултат имало и това сътрудничество.

В това отношение обаче съществува и заплахата, която се изразява в липсата на не достатъчно внимание на **мониторинга**, то ест на проследяване на ефективността на предприетите действия и предприемане на усилия тези дейности, чрез по-нататъшно насърчаване, да се подобрят и издигнат на по-високо равнище. Става дума за преследване *post-festum*, а трябва да се има в предвид, че също така е важно дейността да се следи докато все още се реализира. Именно, оценките по време на реализацията на проектите (assessment) през последните десет години, все повече избутват до тогава по-честите оценки на разходите/ползите (cost / benefit analysis), тъй като позволяват проблемите своевременно да се откриват и своевременно да се реагира, и всичко това целите по-ефектно да се постигнат и да отворят път към по-нататъшно развитие.

На усилията на местните участници в областта на културата и социално-икономическия живот на Монтана и Пирот (заинтересовани страни) заплахата са тенденциите в страните България и Сърбия, предимно акцентът върху приоритета на ефикасността над ефективността. Това означава даване на приоритет на дейности, за които се очаква по-бързо да подобрят социално-икономическия статус на гражданите. Все пак, това намалява пространството за разглеждане на дългосрочните ефекти и те могат да носят опасността за (дългосрочна) поддръжка на ресурси, на които трябва да се основава развитието, особено природните ресурси. Също така, въпреки че през последните петнадесет години се постигна напредък в културните политики на тези страни, липсват, особено, местни политики на наследството, което всъщност произтича от липсата на сериозна, дългосрочна национална политика на наследството. От друга страна обаче и в България и в Сърбия, тъкмо заради подобряването в областта на културната политика и политиката за регионално развитие, дава се възможност за местни инициативи, които биха могли да бъдат подбудител за ускоряване на разработването на стратегии. В техното разработване, на първо място трябва да се има предвид, че природните ресурси са практически невъзобновяеми (защото за създаването и възстановяването на еко-системите необходими са няколко хиляди години) и лекомислено вземане, особено на нематериалните културни ценности, може да доведе до тяхното изчезване, където като пример може да се вземе как

самия символ не само на Пирот, но и на Србија, килима, е бил на рѣба на изчезване.

Библиографија

Баришић Ранко. 2009. „Занати Пирота и околине“. *Пиротски зборник* 34, стр. 129 – 146

Баришић Ранко. 2010. „Занати у Пироту и околини“. *Гласник Етнографског музеја* 74/1. Београд: Етнографски музеј. стр. 173 - 234

Вучо, Никола. 1954. *Распадање еснафа у Србији*. Београд: Научна књига

Димитријевић Ђорђе, Ст. 1968. „Школски живот у Пиротском округу после ослобођења од Турака“. *Пиротски зборник* 1, стр. 189 – 199

Du Cros, H. 2007. “Too Much of a Good Thing? Visitor Congestion Management Issues for Popular World Heritage Tourist Attractions”. *Journal of Heritage Tourism* 2 (3), p.p. 225-238.

Zlateva Minka and Zlateva Anka. *Bulgarian Cultural Heritage; Interpretation and Presentation Problems and Prospects*. Available at: http://www.arcchip.cz/w05/w05_zlateva.pdf Page visited on September 5th 2014

Jelinčić, Daniela Angelina. 2010. *Kultura u izlogu*. Zagreb: Meandarmedia

Јеременковић Миодраг. 2009. *Оброци на простору крупачке парохije*. Пирот: Графички студио ЦИЦЕРО д.о.о. и Савет месне заједнице Крупац

Јиричек Константин. 1922. *Историја Срба*. Прва књига, Београд

Јовановић Б. и В. Ђорђевић. 1977. „Водопривредни аспекти Понишавља у Пиротској котлини“. *Пиротски зборник* 8-9, стр. 109 – 120

Јовановић Ивко. 2011. „Хумор у усменој традицији пиротског краја“. *Пиротски зборник* 35-36 стр. 153 – 158

Jokileto, J. 2004. "Konzervacija i razvoj u istorijskim urbanim prostorima". *Glasnik društva konzervatora Srbije* 28, str. 9-14,

King, T. F. 2000. *Federal Planning and Historic Places: The Section 106 Process*, AltaMira Press, Walnut Creek, CA

Крунић, Јован. 1977. „Пирот. О урбаном ткиву и старој кући града“. *Пиротски зборник* 8 - 9, стр. 229 - 270

Lilić Borislava. 1994. *The Greek Soldiers' Cemetery in Pirot: the long way there is a short way home / Grčko vojničko groblje u Pirotu*. Pirot: NIP Hemikals

Манић, Милета. 2006. „Градња хидроелектране "Темац"". *Пиротски зборник* 31, str. 17 - 32

Марковић Драган. 1979. „Значајан налаз керамичких предмета у Суковском манастиру“. *Пиротски зборник* 10, str. 143 – 154

Мартиновић Живорад и Михајло Костић. 1971. „Градашнички термални рејон – Прилог морфологији и термалној географији Нишавља“. *Пиротски зборник* 3, str. 95 - 119

Николић Борисав. 2011. „Сточарење на Старој планини“. *Пиротски зборник* 35 – 36, str. 29 – 46

Остојић Михаило, Весна Лазаревић, Љубиша Тописиревић и Рената Релић. 2012. *Главни елаборат о заштити ознаке имена порекла Пиротског качкаваља од крављег млека*. Општина Пирот, Фонд за развој пољопривреде

Павловић Леонтије. 1966. *Манастир Темска*. Посебна издања књ. 3 Смедерево: Народни музеј

Пејић Светлана. 1993. „Живопис цркве Св. Тројице у Завоју“. *Саопштења XXV*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, str. 153 - 170

Петковић Милица. 1984. „Пиротска грнчарија. Прилог проучавању“. *Пиротски зборник* 11-12, стр. 133 – 178

Петковић Милица и Радмила Влатковић. 1996. *Пиротски ћилим*. Каталог изложбе. Београд: Галерија Српске академије наука и уметности

Петровић Јован. 1972. „Пећина Ветрена дупка у селу Власи“. *Пиротски зборник* 4, стр. 123 – 146

Петровић Јован. Б и Миливоје Б. Поповић. 2006. „Бање и бањице у Горњем и Средњем Понишављу“. *Пиротски зборник* 31, стр. 33 - 51

Петровић Невенка. 1961. „Две воденице код Пирота“. *Саопштења IV*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, стр. 223 - 230

Петровић, Петар. 1977. „Понишавље у античко доба (неки аспекти археолошке топографије пиротског краја)“. *Пиротски зборник* бр. 8/9, стр. 177 – 184

Пиротски лексикон. 2012. Уредник тома: Томислав Г. Панајотовић Београд: ЈП Службени гласник и Општина Пирот

Поповић, Марко, Габелић Смиљка, Цветковић Бранислав и Поповић Бојан. 2005. *Црква Светог Николе у Станичењу*. Посебна издања књига 44. Београд: Археолошки институт САНУ

Радовић Александар 1974. „Манастир Темска Истраживачки и конзерваторско-рестаураторски радови 1970. године“ *Саопштења X*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, стр. 125 - 139

Родић Зоран. 2010. „Народно градитељство и становање у Пироту и околини“. *Гласник Етнографског музеја* 74/1, Београд, стр. 109 – 142

Roter-Blagojević i M. Nikolić. 2008. „Značaj očuvanja identiteta i autentičnosti u procesu urbane obnove grada - uloga stambene arhitekture Beograda s kraja 19. i početka 20. veka u građenju karaktera istorijskih ambijenata“. *Nasleđe*, br. 9, str. 117-128

Срећковић, Саша. 2012. „Идентитет у контексту разумевања културног наслеђа“. *Гласник Етнографског музеја* 76, Београд: Етнографски музеј, стр. 175-182

Стојковић Драгана 2010. „Насеља и становништво општине Пирот. Осврт на поједине историјске, етничке и демографске карактеристике“. *Гласник Етнографског музеја* 74/1. Београд: Етнографски музеј, стр. 11 -108

Томић Гордана, Бојана Дељанин и Момчило Митровић. 1977. „Истраживачки радови на локалитету Поганово“. *Пиротски зборник* 8/9, стр. 211 – 227

Трифуновић, Ђорђе. 1974. *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*. Београд: ИП Вук Караџић

Филеки, Ирена. 2010. „Гостопримство и поздрављање у Пироту и околини“. *Гласник Етнографског музеја* 74/2, Београд: Етнографски музеј, стр. 9 – 16

Forero, J. 2012. „Where is the Culture? Cultural Heritage Trends and Challenges“. *International Conference on Humanity, History and Society*, IPEDR vol.34, IACSIT Press, Singapore.

Hall, C.M. and McArthur, S. (eds.) 1996. *Heritage Management in New Zealand and Australia*, Auckland: Oxford University Press

Cifrić, I. 2010. “U povodu godišnjaka Titius - Zaštita prirodne i kulturne baštine”, *Titius* god. 3, br. 3, str. 243-259

Ћирић, Душан М. 1972 „Рабеново здање (Одломак из необјављеног рада. Пирот – Кале Капија)“. *Пиротски зборник* 4

Ћирић, Јован 1968. „О пиротском ћилимарству.“ *Пиротски зборник* 1, стр. 25 - 55

Ћирић, Јован В. 1972. „Још једном о пореклу назива Пирот“. *Пиротски зборник* 4, стр. 181 – 184

Ћирић Јован. 1977. „Насеља Горњег Понишавља и Лужнице“. *Пиротски зборник* 8-9, стр. 121 – 176

Willems, J.H. W. 1998. "Archaeology and Heritage Management in Europe: Trends and Developments". *European Journal of Archaeology* vol. 1 (3), str. 293-311